

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”
ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ НАУК

На правах рукопису
УДК 94 (477.8)”1938/1939”

Буковський Іван Васильович

**УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938-1939)**

Спеціальність: 20.02.22 – Військова історія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК
ВЕГЕШ Микола Миколайович,
доктор історичних наук, професор

ЛЬВІВ-2004

МІСТ

Перелік умовних скорочень	3
ВСТУП	4
Розділ I. Джерела та історіографія	11
Розділ II. Військово-політичні і правові аспекти боротьби за проголошення автономії Карпатської України	37
Розділ III. Діяльність патріотичних сил Карпатської України по створенню та розбудові національних військових формувань	73
Розділ IV. Дії Карпатської Січі по збройному захисту незалежності Карпато-Української держави	107
ВИСНОВКИ	152
Список використаних джерел і літератури	162
Додатки	195

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
 ДАЗО – Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород
 ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
 КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини
 ООН – Організація Об'єднаних Націй
 ОУН – Організація українських націоналістів
 ОНО – Організація народної оборони
 ОНОКС – Організація народної оборони Карпатська Січ
 ПУН – Провід українських націоналістів
 РНР – Руська народна Рада
 СТОС – Чехословацька прикордонна служба, Straz Obrany Statu
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 УНО – Українська національна оборона
 УГА – Українська Галицька Армія
 ЦДІА – Центральний державний історичний архів, м. Ужгород, м. Львів
 ПР(У)ЦНР – Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада

ВСТУП

Актуальність теми. Україна вступила у друге десятиріччя свого незалежного існування, завоювання визнання у світі як велика європейська держава, авторитетний член Організації Об'єднаних Націй, послідовний, активний учасник миротворчих дій в ім'я збереження миру, міжнародної безпеки, приборкання міжнародного тероризму.

Повсюдно зростає живий інтерес до минулого нашої держави, яке у важкі роки ворожої окупації чужинцями всіляко спотворювалося або замовчувалося. Поступово відновлюється правда про гідні слави і пошани події, героїчні постаті, які торували шлях Україні до здобуття нею незалежності. Історія збереже пам'ять про діяльність визначних українців Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Романа Шухевича (Чупринки

), їх послідовників і однодумців, яких налаштовані проти української державності сили намагалися звинуватити у зраді свого народу.

Зросла кількість наукових праць, популярних видань, де досліджено історію утворення Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, історичне значення акту їх Злуки. Майже століття, яке минуло з того часу, дає змогу краще зрозуміти українських діячів, які в часи визвольних змагань 1917–1920 рр. спромоглися проголосити незалежність України, з'ясувати причини, які майже на сім десятиліть позбавили Україну державності.

Тепер є можливість також неупереджено дослідити події 1938–1939 рр. в Карпатській Україні, оцінити внесок Карпато-Української держави у загальнонаціональний процес утвердження ідеї української державності, що досі однобічно, тенденційно висвітлено в працях радянських, угорських, німецьких, польських і чеських істориків.

А власне напередодні Другої світової війни, за складних гостро-суперечливих міжнародних обставин, долаючи могутню протидію з боку німецьких і угорських урядових кіл, українські патріоти Закарпатського краю змогли засвітити хоч і недовговічний вогник надії на державність, проголосивши незалежність Карпатської України.

У працях радянських істориків захисники Карпатська Україна, її президент А. Волошин, зображалися виключно негативно, а національно-визвольний рух на Закарпатті видавався за "антинародну, профашистську" діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних "авантюристів" і "зрадників" народу захопити владу в свої руки. Тодішня угорська, польська преса зображали Карпатську Січ як терористичне, антидержавне утворення, неспроможне забезпечити мир і спокій на Закарпатті. Події 1938–1939 років тенденційно висвітлювалися у тодішніх чеських засобах масової інформації. І лише в останнє десятиріччя здійснено значний обсяг науково-дослідницької роботи про важливий етап вітчизняної історії, про політичних діячів, що внесли вагомий вклад у завоювання незалежності Карпато-Українською державою.

Все ж достатньо актуальною залишається проблема всебічного, об'єктивного дослідження і висвітлення чину Карпатської Січі, яка першою, ще напередодні Другої світової війни, вчинила збройний опір угорським агресорам, союзникам гітлерівської Німеччини, відстоюючи незалежність Карпато-Української держави, її територіальну цілісність. Важливою залишається справа узагальнення, систематизації, науково виваженого висвітлення вже існуючої (опублікованої) інформації, істотно збагаченої новими вірогідними джерелами про історичні передумови розгортання національно-визвольного руху на Закарпатті, зародки утворення, формування бойових з'єднань Карпатської Січі, їх військовий вишкіл, ідейно-патріотичне загартування, структуру, забезпечення зброєю, керівництво, участь у знешкодженні ворожих терористичних угруповань на теренах Закарпаття. Зокрема, надзвичайно важливим є правдиво висвітлити збройну боротьбу з

’єднань Карпатської Січі проти угорських агресорів, розкрити історичне, міжнародне значення подій 1938–1939 років на Закарпатті, місце цих подій у загальнонаціональній українській історії, гідно оцінити історичні постаті, політичні партії, об’єднання, рухи, засоби масової інформації, причетні до тих подій, здійснити наукову інтерпретацію історичних уроків, що впливають з передчасної втрати незалежності Карпато-Українською державою, виявити хиби, прорахунки військового, політичного керівництва діяльністю, зокрема бойовими діями, Карпатської Січі.

Нарешті, історична справедливість вимагає спростування фальсифікацій, навмисних спотворень, які мають місце в радянській, угорській, польській, німецькій, румунській, чеській історіографії в висвітленні подій 1938–1939 років на Закарпатті, зокрема збройної боротьби Карпатської Січі проти угорських окупантів.

Ці обставини, міркування обумовили вибір теми дисертаційного дослідження, яка безпосередньо пов’язана з науково-дослідницькою проблематикою Інституту гуманітарних та соціальних наук, а також Військового інституту імені гетьмана П. Сагайдачного Національного університету "Львівська політехніка", які протягом тривалого часу ґрунтовно, послідовно вивчають військову історію України, історію міжнародних відносин, військову політику Української держави. Ця проблематика є провідною в планах науково-дослідницької діяльності названих інституцій.

Тема дисертаційного дослідження також безпосередньо пов’язана з науково-дослідницькою проблематикою науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету.

Хронологічні рамки дослідження – 1938–1939 роки – обґрунтовані періодом безпосереднього формування військових з’єднань Карпатської Січі, їх участі у збройній боротьбі проти угорських загарбників, за збереження суверенітету Карпато-Української держави.

Мета і завдання дослідження: на основі аналізу архівних опублікованих і неопублікованих матеріалів дослідити процес формування Карпатської Січі, її військового вишколу, участі у збройній боротьбі проти угорських агресорів.

Сформульована мета, вивчення праць попередніх дослідників визначили необхідність вирішення наступних завдань:

- розкрити історичні передумови виникнення і поширення національно-визвольного руху в Закарпатті, органічно пов’язаного з визвольними змаганнями в інших регіонах України, зокрема в Галичині; дослідити боротьбу за автономію Карпатської України, державно-правові прерогативи цієї автономії, зокрема питання легітимності існування військових формувань

;

- висвітлити процес утворення Карпатської Січі, її військового вишколу, національно-патріотичного загартування січовиків, забезпечення Січі кадрами, зброєю, майном;

- розкрити участь Карпатської Січі у забезпеченні національної безпеки Карпато-Української держави, знешкодженні угорських, польських терористів, у боротьбі проти угорських агресорів;

- показати участь галичан, воїнів колишньої УГА, членів ОУН, української діаспори в підвищенні боєздатності Карпатської Січі;

- об'єктивно оцінити діяльність, бойові дії Карпатської Січі, їх значення для подальшої боротьби за незалежність України; спростувати тенденційні викривлення в цих питаннях, які допускали радянські, угорські, польські, німецькі історики, журналісти.

Об'єктом дослідження є Карпатська Січ, збройні сили Карпато-Української держави 1938–1939 років.

Предметом дослідження є створення, розбудова патріотичними силами Закарпатського краю національних збройних сил, їх вишкіл, забезпечення зброєю, боротьба за незалежність Карпатської України, відсіч Карпатською Січчю угорської агресії, наслідки боротьби за незалежність Карпато-Української держави.

Методологічною основою дослідження є наукові принципи історизму та об'єктивності, комплексного використання джерел та їх критичного аналізу. Для розв'язання окреслених завдань застосовано описовий, проблемно-хронологічний, комплексно-аналітичний, порівняльний методи дослідження, а також соціологічні методи – факторний та системного аналізу.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба дослідити процес утворення військових формувань у Карпатській Україні, їх вишколу, національно-патріотичного загартування, забезпечення кадрами, зброєю, майном. Зокрема:

- у науковий обіг введено нову історичну інформацію, узагальнено дані наявних публікацій щодо участі Карпатської Січі у збройній боротьбі за незалежність Карпатської України, організації відсічі угорській агресії;

- критично оцінено тенденційне, упереджене висвітлення історії Карпатської України, її збройних формувань у працях радянських, німецьких, угорських, польських істориків, журналістів. Об'єктивно оцінено роль компартії у трагічних подіях 1938–1939 років у Закарпатті.

- на основі нових фактів, документальних свідчень узагальнено повчальний досвід формування та організації військового вишколу з'єднань Карпатської Січі. Докладно аналізуються суттєві промахи, допущені політичним, військовим керівництвом Карпатської України, Карпатської Січі, що згубно позначилися на заключному етапі збройної боротьби українських закарпатських патріотів проти угорських загарбників;

- об'єктивно оцінено підступні політичні дії щодо Карпатської України тодішніх наддержав: гітлерівської Німеччини і сталінського Радянського Союзу, які значно ускладнили боротьбу за виживання молоді Української держави у складному (по суті – ворожому) оточенні напередодні Другої світової війни;

–зроблена спроба показати значення досвіду організації військового вишколу Карпатської Січі, її збройної боротьби проти угорських агресорів для реформування Збройних сил незалежної України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вивчення, аналіз та узагальнення історичного досвіду утворення, військового вишколу, забезпечення кадрами, зброєю, коштами, майном формувань Карпатської Січі доречно врахувати і творчо використати в процесі реформування Збройних сил України, зокрема в діяльності по вихованню морально-психологічної стійкості, національно-патріотичного загартування українських воїнів.

Досвід збройної боротьби Карпатської Січі проти угорських агресорів, наукова оцінка істинних причин втрати Карпатською Україною державної незалежності важливо враховувати при розробці концепцій Радою національної безпеки і оборони Української держави.

Висновки з дисертаційного дослідження доцільно використати й у виховній, навчально-педагогічній діяльності, зокрема у військових навчальних закладах нашої держави.

Основний внесок здобувача знайшов відображення у статтях, наукових публікаціях у фахових виданнях, в яких викладено основний зміст дисертаційної роботи, а також у виступах, доповідях на наукових, науково-практичних конференціях, що відбулися протягом 2000–2002 років.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснена шляхом їх обговорення на засіданні кафедри історії України, науки і техніки Національного університету “Львівська політехніка”, в науково-дослідному інституті карпатознавства Ужгородського національного університету, на засіданні Вченої ради Військового інституту ім. гетьмана П.Сагайдачного Національного університету “Львівська політехніка”, на наукових, науково-практичних конференціях: “Україна в історичному контексті підсумків та уроків Другої світової війни” – військово-історична наукова конференція командно-виховного і професорсько-викладацького складу Львівського військового інституту НУ “Львівська політехніка” (2000 р.); “Збройні Сили незалежної України: політичні, соціально-економічні та військові проблеми розвитку” – міжвузівська військово-наукова конференція до 10-ї річниці Збройних сил України, НУ “Львівська політехніка” (2002 р.); “Міжнародні зв’язки України в умовах незалежності” – науково-практична конференція професорсько-викладацького складу НУ “Львівська політехніка”(2002 р.).

Публікації: висновки і рекомендації, що випливають з дисертаційного дослідження, узагальнені в 5-и статтях, опублікованих у фахових збірниках наукових праць Ужгородського національного університету, Інституту гуманітарних та соціальних наук, а також Військового інституту імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету “Львівська політехніка”. Навчальний посібник “Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939рр.)”, написаний у співавторстві з професором, доктором

історичних наук Вегешем М.М.

Структура та обсяг дисертації

Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків по роботі, списку використаних джерел (всього 363 найменування). Загальний обсяг дисертації (без списку джерел) складає 161 сторінку тексту.

РОЗДІЛ І ДЖЕРЕЛА. ІСТОРИОГРАФІЯ

Дисертаційне дослідження ґрунтується на солідній джерелознавчій базі. Останнім часом, в умовах незалежності України, зусиллями українських істориків і політологів, зокрема В.Л. Боднара, М.В. Бандусяка, М.Г.

Бачинського, В.І. Белея, М.М. Вегеша, С.В. Віднянського, М.В. Делегана, О. Д. Довганича, Д.Д. Данилюка, В.В. Міщанина, О.І. Мушинки, Ю.Ю. Сливки, М.Ю. Тонара, М.П. Тиводара, М.П. Федака, І.В. Хланти, О.В. Хланти, В.І.

Худанича, Б.З. Якимовича і багатьох інших, виявлено, упорядковано і введено в науковий обіг багато нових цінних архівних джерел, у минулому утаємничених, сфальсифікованих чи практично недоступних для наукових досліджень.

Всебічний, глибоко науковий аналіз складної, драматичної історії Карпато-Української держави, її збройних формувань – Карпатської Січі здійснено у ряді докторських, кандидатських дисертацій. Насамперед слід відзначити дисертаційні дослідження М.М.Вегеша: “Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти”(1994 р.) [54] – кандидатська дисертація; "Закарпаття в контексті Центрально-Європейської політичної кризи напередодні Другої світової війни"(1998 р.) [55]– докторська дисертація. В цих роботах М.М.Вегеш уперше в українській історичній науці узагальнив усі відомі на той час наукові, публіцистичні праці, проаналізував численні архівні документи, в тому числі зарубіжні, щодо діяльності Карпатської Січі.

У розділі докторської дисертації М.М.Вегеша “Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України” на підставі ґрунтовного вивчення архівних джерел, що містяться в державних архівах Праги, Будапешта, Москви, Києва, Ужгорода та інших вітчизняних і зарубіжних архівних установах, а також в ряді наукових і літературних праць розкривається складний процес формування і діяльності Карпатської Січі, її збройна боротьба проти угорських агресорів.

Високу наукову оцінку також одержали дисертаційні дослідження С.В. Віднянського “Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині” [56]– (докторська дисертація), О.Д.Довганича "Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.)"[57].(докторська дисертація) і ряд інших, автори яких ґрунтовно розглянули різнопланові аспекти боротьби українських патріотів Закарпаття за утворення, розвиток, утвердження незалежності Карпато-Української держави. Важливо, що в дисертаціях розглядається боротьба військових формувань Карпатської України – Карпатської Січі проти угорських загарбників, наслідки цієї боротьби.

Новою інформацією збагатила дослідження низка міжнародних, регіональних наукових, науково-практичних конференцій, "круглих столів", симпозіумів, учасники яких – політики, науковці, історики, політологи,

журналісти – аргументовано відновлювали правду про буремні події 1938–1939 років на Закарпатті, утворення незалежної Карпато-Української держави, Карпатської Січі. На науково-практичних конференціях "Карпатська Січ" [169]. (присвяченій 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород, 11-12 березня 1995р.); "Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища" [168] (присвяченій 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. – Ужгород, 10-11 березня 1999 р.) [91] та ін. було докладно розглянуто історичне значення утворення, діяльності, ведення бойових дій Карпатської Січі проти угорських агресорів – найближчих союзників гітлерівської Німеччини.

Найсуттєвішим джерелом у роботі над дисертацією стали документи, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м. Ужгороді [1], Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові) [2]. Особливий інтерес викликали документи, що зберігаються в цих архівах, які розкривають збройну боротьбу військових формувань Карпатської України – Карпатської Січі проти угорських агресорів, оцінку подій 1938–1939 років на Закарпатті політичними діячами, пресою, світовою громадською думкою. Переважна більшість документів, використаних під час написання дисертації, зосереджена у Фондах Державного Архіву Закарпатської області. Зокрема, у третьому Фонді "Президія уряду Карпатської України" [1.1]. містяться документи, що висвітлюють процес формування Карпатської Січі, первинний текст Статуту Організації народної оборони "Карпатська Січ", структуру, систему керівництва в цій організації, соціальний склад військових формувань, їх бойовий, політичний вишкіл, участь у діяльності Січі членів ОУН, колишніх воїнів Української Галицької Армії.

В документах ряду фондів міститься цінна інформація про перебіг бойових дій Карпатської Січі у березні 1939 року проти угорських агресорів, зберігаються відомості про стан матеріального, фінансового забезпечення формувань Карпатської Січі, їх озброєння.

Розтаємничено інформацію про репресії діячів Карпатської України, воїнів Карпатської Січі каральними службами Угорщини, СРСР, розправу над діячами Закарпатської крайової організації ОУН. Документи архіву розкривають громадсько-політичні відносини, що склалися між політичними організаціями Галичини і Закарпаття, містять відомості про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Галичини та про судові процеси над затриманими "перебіжчиками".

В процесі роботи над дисертацією використано ряд важливих документів, що зберігаються у фондах архівів Чеської республіки, зокрема військово – історичного архіву у Празі [3]. Розтаємничені останнім часом архівні документи підтверджують, що за рівнем військового вишколу і озброєння збройні сили Чехословаччини в 30-і роки минулого століття були серед найбоекватніших в Європі, спроможними надійно захистити суверенітет, державні кордони краю, у тому числі кордони Карпатської

України. Документи дають переконливу відповідь на те, чому чехословацька армія, будучи цілком спроможною відбити напад угорських агресорів, не здійснила цього. Розкриваються істинні витoki драматичних подій 14-18 березня 1939 року на території Карпатської України. В ряді архівних документів відтворюється інформація про боротьбу за утвердження автономії Карпатської України, розкривається позиція офіційних кіл Чехословаччини щодо політичного становища в Закарпатті, мотиви зволікання з наданням Карпатській Україні законної автономії. Виявлено документи, в яких є явні докази про підступну роботу угорських, польських терористичних груп, яка спрямовувалася на підрив довіри до влади в Карпатській Україні, сіяння паніки, формування настроїв у населення до пошуку порятунку у мадярської влади.

Стали відомими принципово важливі документи, що зберігаються у Військово-історичному архіві Угорщини [6]. Зокрема, привертають до себе увагу документи, в яких міститься довірча інформація про те, що вже з листопада 1938 р. встановилися тісні контакти між керівниками угорських спецслужб та німецькими службами безпеки. Спільними зусиллями вони аналізували особливості національно-визвольного руху на Закарпатті, виявляли активістів, які після захоплення Закарпаття угорськими військами підлягали знешкодженню, фізичному знищенню. Розтаємничено документи, які свідчать про ретельну підготовку гортистської Угорщини до збройного завоювання Закарпаття, про санкціонування такої акції з боку гітлерівської Німеччини.

Джерелознавчу базу дисертаційного дослідження вагомо доповнили опубліковані збірники документів, архівних матеріалів, в яких розкривається тернистий шлях українських патріотів Закарпаття до завоювання державної незалежності. Це, зокрема, “Угорщина і Друга світова війна: Таємні дипломатичні документи по історії передодня і періоду війни” [28]; “Документи і матеріали передодня Другої світової війни.–Т.1.–Листопад 1937–грудень 1938 р.: (З архіву Міністерства Закордонних Справ Німеччини) [29]; “Документи і матеріали передодня Другої світової війни. –Т.2.–Січень–серпень 1939 р.” [30]; “Документи і матеріали по історії радянсько-чехословацьких відносин”. –Т.3 (червень 1934р. –березень 1939 р.) [31]; “Англо-американські погляди на українське питання”(1938–1951 рр.) [36]; Самус П., Балзьяк К., Матвеев С. Акція “Том” і ряд інших. Польські диверсійні дії на Закарпатській Русі у світлі документів II Відділу Головного Штабу ВП” [35] і ряд інших.

Для написання дисертації, поряд з архівними та опублікованими документами, були використані матеріали закарпатської та галицької періодики, на сторінках якої достатньо об’єктивно висвітлювалися проблеми політичного, соціально-економічного, військового становища Карпатської України. Преса автономної Карпатської України через специфічність правового статусу військових формувань часто лише опосередковано інформувала читачів про діяльність органів влади, патріотично налаштованих

громадських, політичних організацій з формування збройних загонів, на базі яких сформувалася Карпатська Січ, про військовий вишкіл січовиків, їх забезпечення зброєю, матеріально-технічним спорядженням тощо. Повніше подавалася інформація про міжнародне становище Карпатської України, про постійно наростаючі загрози її територіальній цілісності з боку гортистської Угорщини і реакційних урядових кіл Польщі. На сторінках газети "Нова свобода" [48], яка видавалася в Хусті, публікувалися численні аналітичні матеріали про міжнародне, внутрішньополітичне становище Закарпаття, підривні дії угорських і польських терористів. Преса постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України з боку української діаспори Канади, США та інших країн світу. Ця допомога часто спрямовувалася на підтримку формувань Карпатської Січі.

Як показує аналіз, упродовж 30-х років минулого століття проблеми становлення Карпатської України активно обговорювалися пресою Східної Галичини. Такі видання, як "Літопис Червоної Калини" [46], "Неділя" [50], "На переломі" [47], "Авангард" [40], "Жіноча доля" [44], "Жіноча воля" [43], "Новий час" [49] та ряд інших намагалися подавати найширшу інформацію про події в Карпатській Україні. Повідомлення, статті, репортажі і коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Галичини з політикою великих європейських країн щодо Закарпаття. Одностайно звучав осуд урядовим колам Угорщини і Польщі, які висували територіальні претензії до Карпатської України.

Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у Карпатській Україні в 1938–1939 роках минулого століття публікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Ці матеріали, як правило, мали співчутливий, позитивний характер, засуджували агресію угорської воячини. Виняток складали газети і журнали Польщі і Угорщини, які поширювали серед читачів дезінформацію, зводили наклепи на дії уряду А. Волошина.

Галицька преса високо оцінила нерівний двобій Карпатської Січі з регулярними частинами угорської армії. Журналісти підкреслювали, що в час, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, тисячі українців виступили збройно проти мадярської кількатисячної армії. Журналісти змушені були визнати, що через певний час ворог займе всю територію Карпатської України. Вони розуміли, що загони січовиків не в змозі протистояти кадровій угорській армії. Але галицька преса підбадьорювала січовиків, відчувалося прагнення морально підтримати закарпатських побратимів, що відстоювали незалежність своєї держави.

Документи стверджують, що у березні 1939 року малочисельні і погано озброєні загони Карпатської Січі, а також учні гімназій, молодь спробували відбити вторгнення угорської армії на територію Карпатської України. Найкровопролитніша битва відбулася на Красному полі поблизу с.Копаня. Львівська газета "Нова зоря" [51] писала про цю битву так: "Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін

полягло багато вояків...” Не можна не підкреслити, що український народ хоробро боровся. В пресі підкреслювалося, що угорські власті змушені були визнати, що під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 поранених, 4 пропалих безвісти і 2 полонених.

Преса Галичини та західних країн ще тривалий час коментувала події березня 1939 року в Карпатській Україні.

Дисертаційне дослідження ґрунтувалося також на виданих в Україні і за кордоном мемуарних творах учасників, очевидців подій 1938–1939 років у Закарпатті, наукових виданнях із зазначених проблем.

Привертає до себе увагу фундаментальна праця під назвою "Вони боронили Карпатську Україну" [101], де авторський колектив у складі М.М. Вегеша, М.В. Делегана, О.Д. Довганича, В.І. Худанича та ін. зібрав і узагальнив значний фактичний матеріал. У книзі здійснено комплексне широкопланове наукове дослідження проблеми. Об'єктивно висвітлюється у ній міжнародний стан Карпатської України напередодні Другої світової війни, її соціальний, політичний, науковий, культурний та державно-правовий розвиток.

Ґрунтовно досліджується процес виникнення, структура, військовий вишкіл воїнів Карпатської Січі, боротьба проти польських і угорських терористів, що діяли на теренах Карпатської України, участь галицьких посланців, членів ОУН у підвищенні боєздатності Карпатської Січі. Авторський колектив згрупував і систематизував найважливіші архівні документи, що відтворюють процес формування, становлення Карпатської Січі, її збройної боротьби в ім'я збереження незалежності Карпато-Української держави. Стисло подано політичні портрети видатних будівничих Карпато-Української держави – А. Волошина, Д. Бандусяка, М. Брацайка, Д. Климпуша, Ф. Ревая, І. Рогача та ін..

Об'єктивне дослідження дисертаційної проблеми було б неможливе без з'ясування істинної ролі, домінуючого впливу на хід розбудови військових формувань, організацію збройного захисту Карпато-Української держави Президента Карпатської України А. Волошина. У радянську добу його цькували як зрадника українського народу, ініціатора змови з гітлерівською Німеччиною, лютого ворога комунізму, радянської системи. В час існування СРСР – на наше тверде переконання – з історичних архівів, зокрема Закарпаття, архівів колишнього КДБ не випадково зникло багато документів, матеріалів, які дозволили б спростувати наклепницькі вигадки щодо постаті А. Волошина з боку радянської пропаганди, засобів масової інформації Угорщини, Польщі, деяких інших зацікавлених країн.

В роки існування незалежної України зусиллями українських істориків М. Вегеша, О. Довганича, Д. Данилюка, В. Худанича та ін. здійснена чимала робота з відновлення історичної правди і дано цілісну оцінку видатній патріотичній, державотворчій діяльності А. Волошина. Значної уваги заслуговують праці М. Вегеша “Августин Волошин і Карпатська Україна” [104]; “Останні дні Президента Карпатської України” [107].

Діяльність А. Волошина гідно оцінена Українською державою, йому (посмертно) присвоєно високе звання Героя України.

Вагомим внеском у відновлення історичної правди про діяльність А. Волошина є монографія доцента Карлового університету в Празі д-ра Т. Беднаржової “Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель” [77]. Автор виявила і узагальнила низку унікальних маловідомих архівних документів, що розкривають політичну і науково-педагогічну діяльність А. Волошина протягом останніх 45 років його життя.

Автор будує своє дослідження на широкій документальній базі. Використано унікальні документи з архіву канцелярії Президента Чеської Республіки Т.Г.Масарика, родинного архіву д-ра О.Дутко (племінниці А. Волошина), фондів музею визвольної боротьби України (всі – м. Прага), а також низку документів з Фонду 3 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ).

Т.Беднаржова переконливо показала А.Волошина як яскраву особистість, одного з видатних українських політичних діячів ХХ століття, спростувала інкриміновані йому звинувачення у сприянні процесові мадяризації, а потім і чехізації Закарпаття, приписуванні політрусинських хитань та ін.

Джерелознавчу базу дисертаційного дослідження поповнили праці діяча ОУН, активного учасника визвольних змагань в Закарпатті, члена проводу Карпатської Січі М.Колодзінського. Наприкінці 30-х років минулого століття були опубліковані його праці “Українська воєнна доктрина” і “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття” [179]. Автор не відривав Закарпаття від решти українських земель. “Наша воєнна доктрина, – писав М. Колодзінський, – має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь весь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу” [179, с.28-29]. Свою воєнну доктрину М.Колодзінський називав “націоналістичною”, бо, як він вважав, в Україні не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підвалини українській армії [179, с.29].

В роботі “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття” М. Колодзінський стверджував, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття була прикута особлива увага військових і політичних кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття могло стати своєрідною “авіаматкою для більшовицько-московської повітряної фльоти”. Виходячи з цього, даний регіон становив певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував, що “під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Вісли, якщо попереду не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом” [118, с.956]. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим

теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні Другої світової війни.

Автор зумів розкрити стратегічну вагомість Закарпатського краю у розрахунках Гітлера щодо майбутнього розчленування СРСР. З ролі, яка відводилася Західній Україні, стає зрозумілим дворушництво Гітлера, який дозволив Угорщині окупувати Карпатський край, хоч до цього обіцяв допомогу і підтримку українським патріотам Закарпаття [154, 229, 298].

Широкий аналітичний і в той же час достатньо критичний огляд праць, які тою чи іншою мірою розкривають збройну боротьбу Карпатської Січі—збройного захисника Карпато-Української держави, зроблено в роботі В.Л. Боднара і М.М. Вегеша “Карпатська Україна в міжнародних відносинах” (1938–1939 роки) [86]. Вагомість, цінність книги полягає в тому, що автори намагаються критично оцінити праці зарубіжних та деяких вітчизняних авторів, в яких однобоко або негативно розглядається Карпатська Січ. В.Л.Боднар і М. М.Вегеш розглядають об’єктивні та суб’єктивні причини втрати Карпато-Українською державою своєї незалежності.

Надзвичайно вагомою, змістовною, багатою на унікальний матеріал є праця відомого історика, професора П.Стерчо, “Карпато-Українська держава” [261]. Автор зумів виявити істотні деталі, найвідповідальніших виконавців, основоположні документи, які обумовили успішну реалізацію ідеї утворення незалежної Карпато-Української держави.

П.Стерчо детально висвітлив міжнародне становище Закарпаття в 1938–1939 рр., проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема розкрив руйнівний, дестабілізаційний вплив безперервних терористичних акцій угорських і польських терористів, а також дії Карпатської Січі направлені на відсіч угорської агресії та захист суверенітету Карпатської України. Він зумів довести, що репресії угорських карателів проти січовиків були грубим порушенням міжнародних правових норм, навів поіменний список полеглих оборонців краю, опублікував окремі важливі документи. Оцінюючи час незалежності, П.Стерчо робить висновок, що п’ятимісячне існування Карпато-Української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне історичне значення, розголос в Європі.

В книзі опубліковано документи, свідчення, які показують недоброзичливі дії західних країн, підступність гітлерівської Німеччини, які, по суті, спровокували агресію гортистської Угорщини проти Карпато-Української держави. Різко ворожою була реакція керівництва СРСР, КППС на бурхливі події початку 1939 року в Карпатській Україні. Автор робить висновок, що упередженими діями Й.Сталіна керувала непримиренність до “буржуазного націоналізму”, облудність ідеї “пролетарської інтернаціональної солідарності”. Але, очевидно, були і потаємні розрахунки на змови з гітлерівською Німеччиною про розчленування найближчим часом сусідньої з СРСР Польщі. Як би там не було, але з боку Великобританії чи Франції теж не прозвучали протести проти спроб Угорщини захопити територію суверенної Карпато-Української держави.

П.Стерчо оприлюднив факти та документи, які показують складність, часту протидію зовнішніх і внутрішніх ворожих сил процесам формування та озброєння з'єднань Карпатської Січі, трудність протистояння угорським агресорам.

Особливу сторінку в науково-історичному, публіцистичному відображенні подвигу Карпатської Січі займають опубліковані спогади учасників тих подій, різноманітні збірники праць, альманахи і т.ін. До праць такого плану слід віднести книгу Роберта Паркера "Штаб-квартира Будапешт", опубліковану свого часу в Нью-Йорку, Торонто, цілковито невідому українським читачам [232]. У цій книзі, користуючись власними спостереженнями, посилаючись на висловлювання очевидців подій, впливових діячів фашистської Німеччини, гортистського тоталітарного режиму, Р.Паркер дає оцінку подіям 1938–1939 років у Закарпатті, часто цілком протилежну тим, які давала офіційна преса в Угорщині, Німеччині, Чехословаччині чи в СРСР. Зокрема, Р.Паркер гідно оцінює діяльність Карпатської Січі, яка не була "збіговиськом терористів", як намагалася переконати у цьому офіційна пропаганда Будапешта. За оцінкою Р.Паркера, завоювання території Карпатської України угорськими загарбниками не було "легкою прогулянкою". Це була кровопролитна війна, успіх у завойовницькій акції угорцям принесла чисельна перевага, добре озброєння, а не злам духу чи відсутність мужності, бойової наснаги січовиків. Угорські війська зазнали важких втрат, які всіляко замовчувалися.

У спогадах редактора газети „Нова свобода” В.Гренджі-Донського, що були опубліковані видавництвом "Карпатского Союзу" (США) [132], яскраво описано мужність, героїзм карпатських січовиків, молоді на Красному полі: "Коли мадярське військо почало наступати і переступило кордон Карпатської України, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою клали відпір, в рукопашних боях билися як леви" [132, с.198]. Оборонні бої на різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Бандусяк, М.Качалуба, А.Кушинський, С.Росоха, Ф.Сас, В.Шандор та ін. [74; 171; 187; 251; 255; 297]. Автори у своїх спогадах подали великий фактичний матеріал, який не зберігся у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. І це збагатило джерелознавчу базу дисертаційного дослідження. З допомогою опублікованих спогадів учасників драматичних подій 1938–1939 років у Карпатській Україні вдалося виявити імена багатьох захисників Карпатської України. Систематизована інформація з цього приводу опублікована в збірнику матеріалів науково-практичної конференції "Карпатська Січ" [169], в нарисах історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців "Вони боронили Карпатську Україну" [101]. Переважна більшість мемуаристів сходиться на тому, що Карпатська Січ, яка була збройною формацією уряду Карпатської України, кров'ю юних бійців, героїчним опором окупантам засвідчила прагнення закарпатських українців до волі та їхню

приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило мадярських окупантів Закарпаття до шаленства, яке проявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях супроти чесних українців краю [169, с.4].

Значну наукову вагу мають праці В.Шандора [296; 297], який спробував дати відповідь на питання, які по-різному трактували науковці, засоби масової інформації, зокрема щодо зіткнення карпатських січовиків з чеським військом 13 – 14 березня 1939р. Розкриваються мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину, суперечності серед політичних сил Карпатської України, які провокували змову проти уряду. В. Шандор докладно проаналізував відносини січовиків з чехами і визнав абсолютну недоречність зіткнення з чеськими військами 14 березня 1939 р.[297, с.72]. Відступаючи, чеське військо відмовилося передати зброю січовикам, і фактично Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором. У цьому і полягав трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин, про що писав В.Шандор [297, с. 72].

Окремо слід відзначити вагомість публіцистичних праць Олега Кандиби (псевдонім Ольжич), члена Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який був членом військового штабу Карпатської Січі. У збірнику “Карпатська Україна в боротьбі”, у статтях мемуарного характеру: “Вояки-будівничі”, “Український націоналізм” Ольжич справедливо зазначав: “П’ять місяців державного життя Карпатської України пробігло в нерівних та неспокійних умовах”[221, с.275]. Сили молоді української держави були нерівні в двобої з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. О. Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі [221, с.273], він вірно підмітив, що Карпатська Січ взялася за реалізацію великої мети – націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності [221, с.273]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо майже не було села на Карпатській Україні, де не постала б своя Січ [221, с.274]. Проте, вважав О. Ольжич, найболючішим для Січі було питання браку зброї, без якої Січ була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією [221, с.274]. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і що негативно вплинуло на подальший розвиток українсько-чеських відносин.

О.Ольжич показав, як важко було діяти уряду Карпатської України: не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська “п’ята колона”.

О.Ольжич показав негативні впливи суперечностей у тогочасному українському суспільстві. Він відзначав, що “ вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнівної, що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим йшло панування чужинців над

Україною”[221, с.299]. Незважаючи на дію подібного роду чинників, О. Ольжич детально описав бої загонів Карпатської Січі, патріотично настроєної молоді з угорськими агресорами, зокрема біля населених пунктів Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокомово, Іршава, Хуст і ін. Як зазначав О.Ольжич, 18 березня 1939р. виснажені в боях січовики залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти румунський кордон. Зокрема в Бичкові 19 березня до Румунії перейшло 273 січовики з десятима старшинами, у т.ч. 6 – з Головного штабу Карпатської Січі. В Тячеві до Румунії перейшло 30 січовиків на чолі з старшиною, біля Бедевлі – ще 15 воїнів. На території Закарпаття угорці встановили жорсткий окупаційний режим. О. Ольжич констатував, що тюрми були переповнені арештантами, з якими жандарми поводитися надзвичайно жорстоко. Кількадесят січовиків з тячівської в’язниці та Веречанщини було видано полякам, які ув’язнених січовиків розстріляли. Найбільшу кількість січовиків, видалених з Румунії, було затримано в Бичкові, де їх катували протягом декількох днів [221, с.282]. Однак навіть після повної окупації краю місцеві патріоти не припинили боротьби. О. Ольжич наводив приклади, які свідчили про те, що в горах переховувалися партизанські групи січовиків, що вели боротьбу з мадярами. Населення підтримувало боротьбу січовиків [221, с.282], яка була видатним актом волевиявлення гілки українського народу на крайньому заході України, актом рішучим, сміливим, гідним пошани [116, с.74].

Заслуговують уваги праці, в яких детально розглядаються проблеми виникнення і діяльності Організації Народної Оборони – Карпатської Січі. Їх автори – М.Болдижар [95, 96], В.Лемак [191], І.Гранчак [127, 128], В.Пагиря [226, 227], Ф.Фрідманський [275], В.Худанич [282-290], Б.Якимович [305, 306], М.Вегеш [101-119] висвітлили такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьба січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті Закарпатського краю під час угорського вторгнення тощо. Висловлюючи свої міркування щодо певних негативних сторін у діяльності керівних структур Січі, названі автори були одноставними в тому, що Карпатська Січ була першою військовою силою в Європі, яка спромоглася дати бій фашизму, тому імена карпатських січовиків мають право бути навечно вкарбованими в історію визвольних змагань українського народу за свою державність і незалежність.

З позиції сьогодення, підходячи до історіографії проблеми діяльності Карпатської Січі, важливо звернути увагу на праці, в яких розкривається вплив на участь в національно-визвольному рухові на Закарпатті членів Організації Українських Націоналістів (ОУН). Автори цих праць одноставні у визнанні впливової ролі членів ОУН на події кінця 30-х років у Закарпатті, хоч відзначалися і певні негативні особливості у спробах членів ОУН впливати на національно-визвольний рух у Закарпатському краї. Окремі члени ОУН, що входили до складу штабу Карпатської Січі, взяли участь у підготовці державного перевороту, спрямованого особисто проти А. Волошина. Члени штабу Карпатської Січі – галичани, члени ОУН, проявивши

на не досить принциповому підґрунті непотрібну амбіційність та емоційність, за винятком М.Колодзінського-Гузара та З.Коссака-Тарнавського, на важливому етапі боротьби залишили територію Закарпатського краю й емігрували за кордон. Це одна з причин військової поразки січовиків у збройній боротьбі з угорцями. Позитивом було хіба те, що ОУН сприяла налагодженню зв'язків уряду Карпатської України з численними організаціями української діаспори в Європі, США, Канаді і ряді інших країн світу [168; 204; 214].

Наприкінці 30-х років минулого століття Закарпаття виявилось в центрі уваги провідних діячів ОУН. Наприкінці вересня 1938 р. О. Чемеринський під псевдонімом “Ярослав Оршан” видав книгу “Закарпаття”, в якій підкреслював: “Політична проблема Закарпаття, не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися на лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття” [223, с.8].

У 90-х роках минулого століття було опубліковано ряд праць, в яких окремо чи побіжно розглядалися заслуги українців зі Східної Галичини в обороні Карпатської України. Ці оцінки вирізнялися неоднозначністю – від визнання заслуг галичан у подіях 30-х років минулого століття до перекручування фактів, їх спотворення. М. Макар, наприклад, стверджував, що „в 1938–1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, намаганнями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати “зародком самостійної соборної України” під гаслами національної ідеї (“нація понад усе”), національної винятковості, місіонерства, що в тодішніх умовах виявилось справою ілюзорною, точніше – авантюрною” [203, с.101]. Отже, в оцінці М. Макара, всі, хто творив Карпатську Україну, були авантюристами, які всупереч бажанням закарпатців нав'язали їм ідею незалежності.

Проте в більшості публікацій відзначалося, що галицькі українці активно підтримували своїх закарпатських побратимів у їх боротьбі за незалежність. Наводилися приклади масових переходів польсько-чеського кордону, що викликало протести польського уряду, ускладнювало міжнародне становище Карпатської України [111, 115].

Галичани разом зі своїми закарпатськими однодумцями взяли участь у збройній боротьбі проти угорських агресорів. Чимало їх загинуло в боях, потрапило до угорських тюрем і концтаборів. За свідченням преси, очевидців подій сотні галичан були розстріляні польськими прикордонниками на гірських перевалах Карпат [116, 199 та ін.].

В окремих роботах зроблено спробу описати оборонні бої Карпатської Січі проти регулярних частин угорської армії, наведено статистичні

матеріали про кількість жертв, масові репресії угорських окупаційних властей проти місцевого українського населення, повну байдужість світової громадськості до долі Карпатської України, окупованої Угорщиною.

Для пізнання істини чималий інтерес представляють праці німецьких, угорських, польських дослідників, а також науковців – представників української діаспори в США, Канаді, мемуари, спогади свідків чи активних учасників подій 1938–1939 років у Карпатській Україні.

В дослідженнях українських істориків згадується робота німецького науковця, колишнього співробітника дипломатичної місії, консула Німеччини в Хусті Аксела Шмідта „Україна – країна майбутнього”. За неоднозначної оцінки значення цієї праці, М. Вегеш вважав, що А. Шмідт достатньо об’єктивно простежив історію Карпатської України в загальноукраїнському контексті. Автор був упевнений, що Віденський арбітраж 2 листопада 1938р. виявив інтриганську політику Польщі, Угорщини, Німеччини, СРСР довкола Карпатської України, яка набула загрозливого характеру після того, як Чехія підпала під протекторат Німеччини [354, с.187]. А.Шмідт визнав, що уряд Карпатської України, опинившись у стані політичної ізоляції, змушений був подбати про захист своїх державних кордонів. Для цього і формувалися загони карпатських січовиків, які не були навчені військовій справі, але сповнені обов’язку і духу захищати волю, свою державність [354, с.187]. Автор підкреслював, що Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців у майбутньому бачити і створити свою власну державу [354, с. 188].

Німецька дослідниця І. Фляйшхауер [274] стверджує, що Гітлер ще в лютому 1939 р. мав намір використати Закарпатську Україну в сутності пропагандистського і воєнного засобу захоплення Радянської України. Однак у березні Гітлер припинив підтримувати Закарпатську Україну. І це була своєрідна винагорода угорському регенту Горті за приєднання до антикомінтернівського пакту. Зі свого боку Горті за згодою Гітлера вимагав в ультимативній формі відторгнення Закарпатської України від Чехословаччини [274, с.93].

Німецький дослідник українського походження Д. Злепко [363] докладно проаналізував усі підтексти територіальних вимог Угорщини щодо Закарпаття. Автор підкреслив, що Угорщина не задовольнилася захопленням після Віденського арбітражу Ужгорода, Мукачева і Берегова. Не одержавши згоди Берліна на повну окупацію Закарпаття, Угорщина разом з Польщею почали проводити спільні терористичні акції в Закарпатті з метою дестабілізувати ситуацію в краї [363, с.70-97, 138-160].

Д.Злепко стверджував, що керівні чини гітлерівського абверу висловлювали різні думки, нерідко протилежні, щодо ставлення Німеччини до Карпатської України, але за всіх умов це були погляди, виключно виграшні для Німеччини. Значний фактичний матеріал, уведений до наукового обігу Д.Злепком, дав йому підставу стверджувати, що гітлерівська Німеччина зловмисно сфабрикувала ідею створення Великої України на базі

Карпато-Української держави, розраховуючи на відповідну гостро негативну реакцію СРСР, Польщі і Румунії, де жили українці [363, с. 250-251].

О.Русин, проаналізувавши різні, у тому числі й угорські джерела, зробив висновок, що 14 березня 1939 р. загинуло 120 бойовиків. Посилаючись на виявлені документи, він стверджував, що угорські карателі розстріляли 4500 бійців Карпатської Січі [252, с.110]. Інформація, хоч і маловірогідна, привертала увагу світової громадськості до злочинних дій угорської реакції на карпатській землі .

В українській діаспорній історіографії авторами праць про Карпатську Україну, в яких висвітлюються і певні аспекти діяльності Карпатської Січі, були П.Магочій, І.Лисяк-Рудницький, В.Маркусь, П.Стерчо, В.Шандор, М. Пап та ін. [202, 197, 198, 206-211, 261, 262, 294-297, 229, 230]. В працях цих авторів доброзичливо, позитивно оцінюється діяльність уряду А. Волошина, засуджується розбійницька поведінка угорських окупантів, висвітлюється значна роль Карпатської Січі.

Серед праць, опублікованих у 60–80-і роки минулого століття, привертають увагу дослідження І.Попа [242, 243], А.Пушкаша [246], Ю. Сливки [257], В.Ганчина [129], М.Швагуляка [298], де показано складні міжнародні умови, в яких відбувалося становлення Карпатської України як самостійної держави, зростаюче значення її національної безпеки, створення військових формувань держави.

Особливо негативно оцінюється Карпатська Україна як самостійна держава в "Нарисах історії Закарпатської обласної партійної організації" [219], де подається як витвір "профашистських націоналістичних сил". Автори " Нарисів" пробували переконати читачів, що комуністи були єдиною реальною політичною силою, яка послідовно відстоювала захист інтересів трудового народу.

А.Пушкаш, аналізуючи документи Державного архіву Угорщини, зумів довести, що вже 18 листопада 1938 р. агресивні сили Угорщини завершили підготовку до захоплення Карпатської України, однак гітлерівська Німеччина тоді вважала таку акцію передчасною. З часом ситуація різко мінялася, і вже в січні 1939 р. берлінське керівництво прихильно поставилося до планів Угорщини захопити Закарпатську Україну, але за умови, що й Угорщина спільно з Німеччиною виступить проти Чехословаччини. Ці вимоги були прийняті і незабаром реалізовані [246, с.77].

Під тиском дисидентського руху, української діаспори, масових виступів громадян, всередині СРСР, за послаблення політичного режиму, у березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці проголошення незалежності Карпатської України. Хоч на сторінках газет висловлювалися різні (часом цілком протилежні) оцінки цієї події, більшість дослідників схилилася до позитивної оцінки діяльності уряду А.Волошина. 15 березня 1990р. в Хусті пройшла перша наукова конференція, присвячена роковинам Карпатської України. На ній виступили українські вчені – історики та політологи: М.Вегеш, Г.Дем'ян, Ю.Сливка, М.Швагуляк, В.Худанич, Б.

Якимович, учасники тогочасних подій. Учасники конференції підкреслили, що проголошення незалежності Карпатської України мало велике значення, оскільки підтвердило, і то на всі часи, приналежність Закарпаття до України. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав [261, с. 221].

Американський дослідник М.Пап [229] зробив висновок, що “збройна боротьба Карпатської Січі, в якій взяли участь, крім закарпатців, сини і дочки земель Соборної України в обороні своєї рідної держави, ще раз засвідчила перед байдужим світом, що український народ ніколи не зречеться своїх природних і Богом даних прав бути господарем на своїй, потом і кров'ю зрошеній землі ” [220, с. 214- 215].

Слід зауважити, що зі встановленням угорського окупаційного режиму в Закарпатті не було опубліковано жодної наукової праці, статті чи монографії, в яких об'єктивно та неупереджено досліджувалась би історія Карпатської України. Угорські науковці, засоби інформації зображали Карпатську Україну та її збройних захисників виключно негативно, як явище, що породжувало тероризм, політичний та суспільний хаос, неспокій, як своєрідний феномен, що суперечив історично закономірному розвитку Закарпатського краю у лоні Угорської держави.

В СРСР героїчні і в той же час трагічні події, що сталися в 1938–1939 роках, замовчувалися або грубо перекручувалися. Найвагоміший поштовх шельмуванню Карпатської України подав Й.Сталін, На XVIII з'їзді ВКП (б) 10 березня 1939 року, тобто за декілька днів до віроломного вторгнення угорських агресорів з благословення гітлерівської Німеччини на територію Карпатської України, Й.Сталін, з явною метою дезінформації радянської та світової громадськості, заявив: “Характерний галас, який підняла англо-французька і північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси до хрипоти кричали, що німці йдуть на Радянську Україну, що німці не далі, як навесні цього року приєднають Радянську Україну до так званої Карпатської України...

Цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до комашки, тобто до так званої Карпатської України... Чи не ясно, що смішно і безглуздо говорити серйозно про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України?”[260, с. 571-572].

Чи можна було очікувати Карпатській Україні на військову чи хоча б моральну підтримку з боку керівництва СРСР, якщо хоч і мала, але суверенна держава з презирством прирівнювалася до “комашки”. Тепер відомо, що лідери СРСР готувалися до реалізації таємної змови з гітлерівською Німеччиною щодо розчленування сусідньої Польщі, захоплення Західної України і Західної Білорусі. Тому проявлялася байдужість, а часто і відверта ворожість, до долі карпатських українців, які осмілилися виступити проти нацистів напередодні вибуху Другої світової війни..

Стає зрозумілішим, чому в працях радянських істориків Карпатська Україна, її президент А.Волошин, воїни Карпатської Січі провокаційно зображалися як авантюрне, антинародне явище, а національно-визвольний рух на Закарпатті видавався за профашистську діяльність закарпатських націоналістів, як спробу політичних “авантюристів”, “зрадників” народу захопити владу у свої руки. В Українській Радянській Енциклопедії згадку про героїчний подвиг Карпатської Січі подано у такій редакції: “ У 1938 році, коли фашистська Німеччина почала агресію проти Чехословаччини, українські буржуазні націоналісти Бродій, а потім Волошин – за вказівкою гітлерівців, які виконували божевільні плани відриву Радянської України від СРСР, створили фашистський уряд у Закарпатській Україні. В листопаді 1938 – березні 1939 років Закарпатська Україна була окупована гортистською Угорщиною” [268, с.137].

У книзі “Історія Української РСР”, підготовленій Інститутом історії Академії Наук Української РСР, замовчана будь-яка інформація про події 1938–1939 років на Закарпатті. В “Історії Української РСР” (автор О.К. Касименко), виданій Академією наук Української РСР [90], історія Карпатської України подається у типовій для радянської історіографії сфальсифікованій, спотвореній формі: “Фашистська Німеччина загарбала Австрію, а потім Чехословаччину. Вона посилено готувалася до нападу на Радянський Союз. Велике місце в планах гітлерівських загарбників відводилося загарбанню України. В цьому їм подавали підтримку імперіалісти США, Англії і Франції. Так, у 1938 р. імперіалістична преса всього світу зняла галас про те, що до Карпатської України, яка була щойно відторгнута від Чехословаччини, слід приєднати всю територію Радянської України і таким чином утворити "українську державу" під контролем фашистської Німеччини. Але почати війну з Радянським Союзом фашистські загарбники не зважувались, бо не були тоді ще достатньо готові” [167,с.308].

Найповніше відтворює офіційно визнане трактування радянським політичним керівництвом подій 1938–1939 років у Закарпатті монографія В. Маланчука “Торжество лєнінської національної політики” [204]. “Короткочасне існування “самостійної” держави на Закарпатті, – твердив автор, – було наочним свідченням того, що українська буржуазія на ділі була послухним знаряддям у руках німецького фашизму. Ця “держава” була створена під час розчленування Чехословаччини, яке почалося 1 жовтня 1938 року окупацією Судетської області гітлерівською Німеччиною. Закарпаттю були надані “автономні” права, тут був створений новий уряд Бродія, а пізніше Волошина. 2 листопада 1938 року на території урізаного краю, позбавленого його південної частини з містами Ужгород, Мукачево, Берегово, була проголошена “самостійна” держава “Карпатська Україна” з столицею у Хусті. Уряд Волошина, повністю контрольований німецькими “радниками”, встановив у краї фашистський режим, люто придушував визвольні прагнення трудящих і в той же час зчинив галас про перетворення “Карпатської України” в базу для об’єднання українських земель. Впевнившись у провалі

своїх планів, у повній непопулярності “уряду” Волошина серед населення, правителі гітлерівської Німеччини дали санкцію Угорщині на окупацію решти Закарпаття, і в березні 1939 року “Карпатська Україна” закінчила своє безславне існування” [204, с.259].

В ряді праць радянських істориків повоєнної доби простежується прагнення будь-якою ціною довести, що єдиною послідовною, патріотично налаштованою силою в боротьбі за національне визволення Закарпаття були комуністи. У вже згаданій монографії В. Маланчука в зрадництві національних інтересів, співробітництві з фашизмом звинувачуються українські націоналісти, комуністи ж видаються за послідовних захисників інтересів народу, борців проти різноманітних шкідливих ідейних збочень (зокрема реакційного “русофільства”, яке заперечувало український характер населення Закарпаття, проповідників “рутенизму”, які доводили, що закарпатці – це особливий “русинський народ” та ін.) [204, с.238-240].

Звеличення ролі комуністів у протистоянні Карпатської України угорським агресорам, звинувачення уряду А.Волошина в прислужництві фашизму, в антинародній діяльності спостерігається у низці праць українських радянських істориків, опублікованих у післявоєнні роки в СРСР. Такими є праці С.М. Білака, Б.І. Співака, Д.М. Буковича, В.Ю. Маланчука [81, 82, 100, 259, 204] та інших. Спільним для цих праць є спроби авторів переконати читачів у антинародній, профашистській природі керівників Карпато-Української держави, у зрадництві народу А.Волошиним і його найближчим оточенням, у тому, що лише комуністи вели послідовну боротьбу проти загрози фашизму.

С.М.Білак у роботах “Народ за ними не пішов” [82], “Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України” (1938 – 1939 рр.) [81] та ін. наполегливо прагнув доказати, що діючі в Карпатській Україні політичні партії і рухи носили відвертий буржуазно-націоналістичний характер, ворожий інтересам трудящих мас, були просякнуті профашистською людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму, формально провокували підготовку нового хрестового походу проти СРСР.

С.М.Білак стверджував, що Українське Національне Об’єднання (УНО), яке очолював прибічник А.Волошина Ф.Ревай, ніяк не виражало інтересів трудящих мас, як і “вся буржуазно-націоналістична партія”, програма якої, за його словами, була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму і спрямована проти Радянської України та на підготовку нового “хрестового походу” проти Радянського Союзу [82, с.173]. Абсурдним, голо декларативним було твердження С.М.Білака про те, що тільки закарпатські комуністи, озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртовували довкола себе прогресивні сили для боротьби за свободу під прапором антифашистського народного фронту [82, с.174].

В монографії Б.І. Співака “Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках” негативно оцінюється призначення прем’єр-міністром А.В.Волошина, який був “давно” відомий своїми зв’

язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх. Автор уважав, що уряд А.Волошина почав створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками, а некоронованим правителем Карпатської України став німецький консул у Хусті Гамількар Гофман, який контролював все внутрішнє життя Закарпаття [259, с.266]. Твердження Б.І.Співака спростовуються об'єктивними дослідженнями цього питання.

На початку 1940р. була написана стаття "Про становище Закарпатської України напередодні окупації гортистською Угорщиною", автором якої був керівник Закарпатської організації КПУ О.Борканюк. У статті твердилося, що "реваї, волошини, клочураки, бродії, фенцики" – зрадники українського народу, готові служити Гітлерові і Горті." Автор уважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю [99, с.269].

Тенденційність О.Борканюк виявив і в оцінці діяльності Карпатської Січі, в якій всі посади нібито належали агентам гестапо. Йому належить твердження про ініціювання офіційними особами приєднання Радянської України до Карпатської України і створення великої соборної України. О. Борканюк також стверджував, що петлюрівські емісари, агенти гестапо виховували в структурах Карпатської Січі терористичні банди для здійснення підричних акцій у Радянській Україні і в сусідніх державах [99, с.283].

Об'єктивними, неупередженими дослідженнями ці твердження О. Борканюка спростовуються, як надумані, сфабриковані комуністичною пропагандою.

Певна недооцінка вкладу Карпатсько-Української держави, збройного захисника її незалежності – Карпатської Січі спостерігається і в деяких роботах і наукових дослідженнях, опублікованих уже в роки незалежної України.

У навчальному посібнику "З історії української державності" (автори – В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик), виданому в 1992 році, вклад Карпато-Української держави в завершення загальнонаціонального процесу боротьби за утвердження незалежності Української держави ніяк не обумовлений, хоча достатньо місця відведено висвітленню історії Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки та багатьох менш вагомих сторінок історії української державності.

Збіднено оцінку історії Карпатської України і в "Нарисі історії України" , підготовленому А. Жуковським та О.Субтельним , хоча це видання відрізняється науково виваженою розробкою найважливіших етапів історії України, вивільненням від спотворень, що допускалися радянською історичною наукою.

На жаль, у книзі "Українська ідея. Постаті на тлі революції", виданій у 1994 році (голова редколегії І.Ф. Курас), де висвітлено життя і діяльність В. Шахрая, С.Дністрянського, О.Шумського, М.Скрипника та ін., не знайшлося місця для характеристики видатного українського політика, Президента Карпатської України – А.Волошина, помертньо вшанованого високим

званням Героя України.

Можна зробити певні узагальнюючі висновки: історія утворення Карпато-Української держави, боротьба за утвердження її незалежності у 1938–1939 роках викликає зростаючий інтерес вітчизняних істориків, дослідників з Німеччини, Угорщини, Чехії, Словаччини, Польщі, США, Канади. У переважній більшості наукових праць, опублікованих останнім часом, високо оцінюється патріотична діяльність А.Волошина, його однодумців по розбудові Карпатської України, зміцненню її міжнародних позицій. Як вияв глибокої національної самосвідомості, патріотичної самопожертви і мужності розцінюється збройна боротьба з'єднань Карпатської Січі проти угорських агресорів, спростовуються хибні, упереджені оцінки подій 1938–1939 років на Закарпатті, що мали місце в працях радянських, німецьких, угорських, польських істориків та журналістів

Сучасні дослідники однозначно стверджують згубну роль Мюнхенської конференції, а згодом віденського арбітражу для Чехословаччини, для майбутньої долі Карпатської України. Не викликає сумнівів і те, що упереджене, дворушницьке ставлення двох наддержав того часу – гітлерівської Німеччини і сталінського Радянського Союзу – до Карпатської України значною мірою обумовило втрату нею державної незалежності, жахливі наслідки угорської окупації. Відтак зрозумілою є потреба подальшої праці над поглибленим дослідженням історії Карпатської України, збройних захисників її суверенітету – Карпатської Січі.

РОЗДІЛ II

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ЗА ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Боротьба українського населення Закарпаття за національну автономію, а згодом і державну незалежність, має багатовікову історію. Впродовж тривалого часу ця одвічно українська земля через несприятливі, часто драматичні обставини перебувала під владою чужинців – угорських загарбників, а з 1867р. – під зверхністю Австро-Угорської монархії. Історичні документи фіксують виснажливий господарсько-економічний визиск окупантами багатого природними ресурсами краю, його послідовну денаціоналізацію. Впродовж віків чужинна влада здійснювала насильницьку мадяризацію населення, переслідувала вживання української мови, чинила тиск на українську культуру, національні традиції, руйнувала національну самобутність українського населення, чисельність якого (через вимушену еміграцію та мадяризацію) катастрофічно зменшувалася.

Незважаючи на формальну емансипацію селянства, ліквідацію панщини і підданства ще у 1848 році, селянство і далі перебувало у фактичній соціальній та економічній залежності від багатіїв, поглиблювався земельний голод. Додалися безробіття, алкоголізм, неврожаї, злочинність, що породжувало злидні, соціальну напругу.

Українська інтелігенція Закарпаття виявилася неспроможною дати відсіч колонізаторській політиці угорських, а згодом і австро-угорських, властей, насильницькій мадяризації населення. Поміж середніх прошарків населення поширювалося москвофільство, ідеологи якого спекулятивно використовували традиційну серед закарпатського духовенства переконаність у корисності введення єдиної всеслов'янської мови, якою згодом і стала російська мова. Глибоку пам'ять, а часом і симпатію, у частини населення залишили події 1849 року, коли російська армія, демонструючи високу бойову спроможність, жорстоко придушила угорську революцію. Тяжке матеріальне становище з одного боку і невпинні провокаційні твердження, що лише зв'язки з Росією і допомога від неї може врятувати українців Закарпаття від загибелі – з другого, створювали сприятливий ґрунт для стійкого розповсюдження ідеології москвофільства серед значної частини українського населення Закарпаття.

Загальний занепад економічного, соціального, духовного життя українського населення Закарпаття спонукав групу молодого світської і духовної інтелігенції звернутися до населення краю з закликом до розгортання боротьби за збереження і розвиток культурних, освітніх, духовних надбань корінного українського населення краю. На цій ниві працювали такі видатні постаті, як М. Драгоманов, І. Франко, а також В. Гнатюк, С. Томашівський, Ю. Жаткович, Л. Чопей, А. Волошин і багато інших. Їх громадянська, велика просвітницька діяльність знаходила позитивний відгук серед населення, будила, формувала його національну самосвідомість,

розуміння, що проблеми національного самозбереження можна розв'язати шляхом завоювання національної автономії.

Новим тяжким випробуванням для населення Закарпаття стали події Першої світової війни. Австрійське, зокрема угорське, чиновництво, карні спецслужби намагалися звинуватити багатьох громадян-українців у шпигунстві на користь Росії, у симпатіях до російської армії. Правда, в угорських правлячих колах, як стало відомо, з'явилися і деякі цілком нові підходи до розв'язання українського питання. Зокрема, мова йшла про сформування специфічної української буферної зони, яка була б своєрідним роз'єднувачем між Австро-Угорською і Російською монархіями. Немає потреби доводити ілюзорність таких міркувань.

Розвиток світових подій вніс свої корективи в подальшу долю українців Закарпаття. Австро-Угорщина і Німеччина зазнали у війні нищівної поразки. На руїнах Австро-Угорської імперії хорвати, чехи, словаки розпочали будівництво нового самостійного життя. Нова доба настала і для українців Закарпаття.

Новоутворений угорський уряд оприлюднив у грудні 1918 року ухвалу про визнання автономії Угорської України на чолі з Орестом Сабовим [155, С.50]. Але ця акція неоднозначно була сприйнята в Закарпатті. Під впливом визвольних змагань, що розгорнулися у сусідній Галичині, політично свідомі елементи в краї пов'язували майбутнє Карпатської України з воз'єднанням з Великою Україною. Такого змісту ухвали прийняли народні з'їзди в Любовні (під керівництвом О.Невицького)–8.12.1918р.; Сваляві (під керівництвом М. Комарницького) –8.12.1918р.; Сиготі–18.12.1918р. Розголосу набув “Собор всіх русинів, живучих на Угорщині”, який 21 січня 1919р. відбувся в Хусті. 420 делегатів, що представляли майже 400 тис. українського населення краю, працюючи під керівництвом братів М. і Ю.Брашайків, одноставно висловилися за приєднання Карпатської України до Соборної Великої України [162, с.720]. Було обрано делегатів, наділених повноваженням довести цю ухвалу до відповідних законодавчих установ у Станіславові (нинішньому Івано-Франківську) і Києві. Приблизно в цей же час військові з'єднання Української Галицької Армії перейшли Карпати. Прагнучи надати допомогу єдинокровним братам із Закарпаття, вони зайняли Мукачеве і ще деякі інші населені пункти. Але це була, хоч і пам'ятна, однак короткочасна акція. Незабаром збройні формування ЗУНР покинули Закарпатський край, бо виникла гостра потреба захисту Галичини від наступу польської армії. Уряд Української Народної Республіки покинув Київ, оскільки розвивали наступ більшовицькі червоні загони [162, с.721]. Знову українські патріоти Закарпаття були приречені долею самим вирішувати власне майбутнє. Одноставності серед краян теж не було. Ужгородська народна рада висловилася за виявлення лояльності щодо Угорщини, Пряшівська громада – за приєднання до Чехословаччини. Таке розмаїття поглядів існувало і в інших районах Карпатського краю, до того ж знову розшматованого чужинцями: східні райони краю окупували румунські війська, західну частину зайняли

чехи. Берегівський район залишився за угорцями. Щоправда, в цей час у рамках єдиної Угорщини діяла “Руська Країна”, як культурно – адміністративна автономія.

В Законі Мадярського парламенту з 1918р. “Про автономію “Руської Країни” в рамках Мадярщини” підкреслювалося: "Руській Нації, що живе в рамках Мадярщини, належить повне право на самовизначення в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва і навчання ; її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови."

Закон визначав перелік справ, які Руська Країна повинна була вирішувати спільно з Мадярською Народною Республікою. Такими спільними справами були: закордонна політика, військо, фінанси, державна приналежність і ряд інших [162, с.720]. "Руський" міністр з'явився при Мадярському уряді в Будапешті. Особливого впливу на долю Закарпатського краю ця вимушена акція Вищого законодавчого органу Угорщини не мала.

Як свідчать історичні документи, невдовзі під впливом революційних подій у Росії “червоний” заколот відбувся і в Угорщині. Був створений комуністичний уряд країни, який визнав самостійність "Руської Країни" (за умови, що там буде встановлено радянський лад). За класовим принципом розпочалося формування рад, як органів влади. Міністр "Руської Країни" А. Стефан, який змінив Сабова, був призначений народним комісаром "Руської Країни" у радянському уряді в Будапешті. Налагодився випуск щотижневої газети українською мовою. Розпочалося формування “червоної дивізії” з числа українців, що проживали в Угорщині [155, с.51].

Наступний перебіг подій виявився для Карпатської України достатньо драматичним. Факти засвідчують, що знесилена жорстокою боротьбою з більшовиками, Денікіним, польськими агресорами, Велика Україна була неспроможна надати дієву допомогу закарпатським братам. Ще менше надій було на допомогу з сусідньої Галичини. І це посилювало позиції тих сил в Закарпатті, які постійно виступали проти злуки Карпатської України з Великою Україною – москвофілів, прихильників проугорської політичної орієнтації.

Москвофільськи налаштовані елементи розгорнули шалену агітацію як всередині краю, так і серед емігрантів у США, Канаді, країнах Європи за приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Відстоювалися спекулятивні твердження про те, що приєднання до Чехословацької республіки врятує Закарпаття від угорської окупації, збереже "руський", "слов'янський" характер краю. Проповідники цього наряду серед емігрантів у США Ю. Жаткович і Ю.Гардош, відстоюючи ідею приєднання Закарпаття до Чехословаччини, заявляли: " Ми свідомі того, що через таке прилучення зробимось частиною добре організованої держави, з якою можемо лише порозумітись, і яка забезпечить нам автономію. Ми переконані, що з теперішнього хаосу вийде знову федеративна Росія. Але в такій новій будучій Росії Україна не матиме такої національної автономії, яку дістанемо ми в Чехословацькій республіці... Крім того, ми одділені Карпатами од своїх

братів у Галичині й на Україні" [155, с.52]. Політичні діячі еміграції в США, відстоюючи погляди щодо доцільності приєднання Закарпаття до Чехословаччини, надіслали звернення з проханням підтримки до президента США Вільсона. Був проведений плебісцит серед емігрантів із Закарпаття, що опинилися в США. В опитуванні взяло участь близько 70 тисяч емігрантів. 70 відсотків опитаних висловилися за приєднання Закарпаття до Чехословаччини, 23 відсотки були за об'єднання з Великою Україною, всі інші були або за приєднання до Угорщини, або до Росії [155, с.53]. Відповідна робота проводилася в самому Закарпатті. Велися переговори з чехословацькими політичними діячами, зокрема з майбутнім президентом Т. Масариком, від яких були одержані запевнення у сприянні українській справі [167, с.720].

Наслідки плебісциту, проведеного в США серед емігрантів із Закарпаття, дипломатична активність політичних діячів Чехословаччини, Карпатської України – прихильників приєднання до Чехословаччини – зіграли чільну роль у формуванні громадської думки, прихильної до реалізації майбутнього входження Карпатської України до Чехословацької республіки. До Парижа на світову мирну конференцію була надіслана делегація, яка мала обстоювати приєднання Карпатської України до Чехословаччини. До Парижа виїжджав і головуєчий на зібранні закарпатських патріотів у Хусті М. Брацайко, але його поїздка виявилася марною. Керівні діячі західних країн своїми ухвалами віддали більшу частину Карпатської України Чехословацькій Республіці, меншу частину з Мараморош-Сиготом – Румунії [155, с.53].

Коли Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919р. набув чинності, чеські і румунські війська поступово зайняли відповідні території, витіснивши з них угорські війська.

З погляду історії слід ще раз відзначити, що за Сен-Жерменським (1919 р.) та Тріанонським (1920 р.) мирними договорами більша частина території Закарпатської України була включена до складу Чехословацької республіки до країни, як тоді видавалося, в якій декларувалися демократичні свободи. Чехословацька сторона, відповідно до підписаних угод, зобов'язувалася утворити “на території русинів на південь від Карпат, в кордонах, визначених головними державами-переможницями і державами, що об'єдналися довкола них, автономну одиницю в складі Чехословацької держави, надати їй найбільшу міру самоуправління, не порушуючи цілісність Чехословацької держави”.

Українцям було обіцяно, що вони матимуть свій особливий сейм із законодавчими правами з питань мови, школи, релігії, в галузі самоуправління. Інші питання, на підставі законів Чехословацької держави, мали бути передані до компетенції сейму. Тривалий час ці зобов'язання найвищі органи Чехословацької держави всіляко ігнорували. Політичним партіям, усім патріотичним силам Карпатської України довелося вести наполегливу боротьбу за реалізацію законного права на автономію краю,

гарантовані автономією права і повноваження [162, с.720]. І все ж, невелика гілка українського народу у складі Чехословацької держави, попри всі об'єктивні й суб'єктивні перепони, змогла у більш-менш нормальних демократичних умовах відродити свої національні традиції, налагодити культурно-просвітницьку діяльність, активізувати політичне життя, пробудити в населення краю національну самосвідомість, прагнення здобути самостійну державу. На тверде переконання об'єктивних дослідників, такої можливості у ті часи не мали українці, які опинилися під владою сталінського тоталітарного режиму в СРСР або перебували у складі мілітаристських Польщі чи Румунії.

На жаль, уряд Чехословаччини не поспішав виконати угоди, що впливали з Сен-Жерменського і Тріанонського договорів про надання автономії Карпатській Русі. Закарпаття було виділено в окремий адміністративний край – Підкарпатську Русь. За кордонами краю опинилося понад 100 тисяч українців, здебільшого в Словаччині. Губернатором краю був призначений Г.Жаткович, котрий після 1921 року зрікся губернаторства, протестуючи цим проти нездійснення чехословацьким урядом ухвали про автономію Закарпаття. Другим губернатором став А. Бескид, який, однак, мав лише номінальну владу. До того ж, сліпо виконував часто відверто прочеські, упереджено антиукраїнські дії. Фактично вся адміністративна влада була зосереджена в руках Антоніна Розсипала – президента Підкарпатської Русі, якого призначала Прага. І такий стан фактично тривав до жовтня 1938 року, коли ЧСР було перетворено на Федеральну республіку.

У меморандумі від 9 лютого 1927 року Руська Народна Рада в Ужгороді, протестуючи проти насильницької “чехізації” адміністративних органів і прагнучи збільшення прошарку карпатських українців на адміністративних посадах, подала такі статистичні відомості: на 2262 державних службовців на Закарпатті припадало всього 300 українців. Решту склали переважно чехи. І це обумовлювалося не відсутністю професійно підготованих українських кадрів, а політикою “чехізації” Закарпаття, що послідовно здійснювала влада [162, с.720-721].

Політичне життя в краї характеризувалося наростанням протистояння народних рад української і русофільської (москвофільської) орієнтації. Згодом на Закарпатті розпочався процес створення політичних партій. Здебільшого це були філії чеських партій різного політичного спрямування. Ці політичні партії стали виразниками поглядів різних політичних течій, які відстоювали русофільську, автохтонну чи українську течії. Скориставшись певною набутою свободою дій, негайно розгорнули активну антиукраїнську діяльність москвофільські кола. У Пряшеві була сформована Карпато-Руська народна рада на чолі з д-ром А.Бескидом. Почала виходити газета “Голос русского народа”. Москвофіли вважали, що Ужгородська Русь “назавжди забезпечена від української агітації”. Привертало до себе увагу те, що і в новоутворюваних руськомовних газетах, і в чеських засобах масової інформації стверджувалося, що Карпатська Русь у складі Чехії – це міст між

останньою і майбутньою великою Росією, що на Ужгородській Русі немає ніякого українства, а є “руська” народність з російською мовою спілкування [155, с.53-54].

Найхарактернішим проявом поглядів угорсько-руських москвофілів була стаття одного з чільних діячів “Карпато-Русской народной рады” у Пряшеві А.Кусака під заголовком “Руки прочь”, опублікованій у газеті “Русское слово”. В цій статті автор протестував проти бажання галицьких українців бачити Угорську Русь злученою з рештою українських земель і заявляв: “Що стосується угро-руської мови, то руський народ вживає в своїм церковнім греко-католицьким обряді, злученим з папським престолом, священної богослужбової старослов’янської мови. Мова угро-русів, як вони самі себе називають, вживана в школі і в письменстві, на диво близька до літературної російської мови в її малоруському відтінку і зберегла надзвичайну чистоту її і роздільність од наріччя галицько-руських... Треба зауважити, що народ руський здавна прихилився до літературної російської мови, а часописи, які виходять на його території, от як в теперішній час “Голос русского народа” у Пряжеві та “Русское слово” у Кошицях, видається на чистісінькій російській мові. Здавна кохались угро-руси найбільше в російських книжках і всяких виданнях, друкованих у Києві, Петрограді і Москві. Зате Угорська Русь завзято опирається проти українських, а особливо фонетичних, штучно вироблених культур, спеціально австрійського походження. І тим тільки можна пояснити, що вона зберегла в себе дівочу чистоту російської мови” [155, с. 54-55].

Як і треба було сподіватися, стаття А.Кусака викликала неоднозначну реакцію в суспільстві Карпатської України. Наприклад, відомий громадський діяч Я. Нечас вважав, що А.Кусака не слід вважати представником угорських українців, а такі видання, як “Голос русского народа”, вважати справді голосом українського населення Угорської Русі. Я.Нечас закликав чехів жити в добросусідських відносинах з українцями і вважав “кривавою іронією”, коли хтось відстоював важливість слов’янських взаємин, і водночас виступав проти українського народу [155, с.55].

Важливо об’єктивно оцінити суперечливу, деструктивну позицію щодо тогочасних подій у Закарпатті Компартії Чехословаччини, комуністів Закарпаття. Офіційно визнавалися допущені ними помилки і хитання в національному питанні. Відомий радянський історик В.Маланчук стверджував, що Компартія Чехословаччини “в національному питанні збивалася на невірні позиції, підмінивши ленінське гасло про право націй на самовизначення аж до державного відокремлення гаслом “культурно-національної автономії”. В.Маланчук стверджував, що виходячи з цих “хибних”, на його погляд, позицій, серйозні помилки допускали і комуністи Закарпаття. На перший план, замість зазначеного ленінського лозунгу, вони висували гасло автономії Закарпатської України, виконання Сен-Жерменського договору, недостатньо підкреслювали зв’язок національного питання з соціальним, підлеглість його питанню про диктатуру пролетаріату [

204, с.231-232].

Неоднозначними, часто марксистськи зацикленими, були погляди закарпатських комуністів на майбутнє свого краю, роль у цьому майбутньому національних відносин, мови, традицій, прогресивних громадських організацій та ін.

Критикуючи реакційне “русофільство”, яке заперечувало український характер населення Закарпаття, проповідників “рутенизму”, які доводили, що закарпатці – особливий “русинський народ”, комуністи вважали, що це все, насамперед, “шкодило революційному руху”. Отже, ширших узагальнювальних висновків щодо шкідливості русофільства для формування національної самосвідомості українського населення Закарпаття комуністи краю зробити не спромоглися.

Ще суперечливішою була оцінка з боку комуністів ряду інших важливих питань національної політики. Різноманітними пропагандистськими заходами комуністи переконували, що заклики до створення єдиного національного фронту, заклики до автономії, роздмухане “мовне” питання є “ширмою” для прикриття “антинародної” діяльності буржуазно-націоналістичних угруповань.

Комуністи викривали “ворожу”, як їм видавалося, природу буржуазно-націоналістичних партій і груп, різного роду товариств на зразок “Просвіти” та ім. О.Духновича. В той же час, у листопаді 1926 року після VII парт конференції КПЧ комуністи підкреслювали, що “закарпатці” є частиною українського народу і розмовляють тією ж мовою, що й весь 40-мільйонний український народ, що боротьба за возз’єднання з усім українським народом є важливою складовою частиною боротьби за соціальне і національне визволення українського народу. Тільки класова “зашореність” не дозволяла комуністам Закарпаття, достатньо малочисельному, політично слабкому, але амбіційному угрупованню, працювати над об’єднанням зусиль всіх прошарків населення в ім’я подолання дійсно складних, часто кризових явищ у соціальній, економічній, міжнаціональній, релігійній сферах [204,с.228 – 229].

Чеські владні структури, хизуючись успіхами в забезпеченні демократичних свобод, як показали факти, часто були байдужими до проблем прискореного, гармонійного розвитку економіки Закарпаття. Згідно з офіційними даними, на Закарпатті, площа якого становила 9 відсотків території Чехословаччини, а населення – 5 відсотків усіх жителів країни, припадало лише 0,7 відсотків загальної кількості промислових підприємств, 0,61 відсоток зайнятих у виробництві робітників і 0,51 відсоток виробничих потужностей Закарпаття. Були підстави стверджувати, що чеська буржуазія прагнула обмежити промисловий потенціал Закарпаття і таким чином створити широкий ринок збуту для своїх товарів, зберегти дешеві джерела сировини, дешеву робочу силу. Під час світової економічної кризи 1929–1933 рр. промисловість Закарпаття дійшла до повного занепаду. Особливо руйнівними були наслідки кризи в основних галузях промисловості

краю – лісовій, деревообробній, меблевій. Кількість робітників підприємства фірми “Латорица” на весну 1932 року скоротилась з 10 тис. чоловік до 400, на Ужгородській меблевій фабриці виробництво скоротилось на 70 відсотків, майже припинили свою роботу Хустська меблева фабрика, цегельно-черепичні заводи в Хусті, Ужгороді, Берегово. Безробіття набуло масового характеру та охопило весь край. Вже на початку 1931 року кількість безробітних на Закарпатті досягла 60 тис. осіб, а на початку 1932 року – 100 тис. Якщо зважити на загальну кількість працюючого населення в краї, то ці цифри означали майже повне безробіття. Наслідки кризи позначалися і протягом наступних років, промислове поживлення того періоду не набуло сталої тенденції.

Складною залишалася ситуація в аграрному секторі. Проголошена чеськими можновладцями в 1919 році аграрна реформа не розв’язала наболілих достатньо гострих проблем селянства. Згідно з реформою, землі великих маєтків (понад 100 га) підлягали викупові державою. Як наслідок, кращі землі потрапили в руки великих землевласників, багатіїв, спекулянтів. Станом на 1937 рік 110195 селянських господарств мали разом 384 тис. гектарів землі, а 2157 багатіїв (з наділами від 20 до 100 гектарів) володіли площею 76 тис. гектарів. 708 великих землевласників (що мали понад 100 гектарів землі) володіли 770898 гектарами землі, лісів і пасовищ. Таким чином, 700 великих землевласників мали вдвічі більше землі, ніж 110 тис. селян. Якщо взяти до уваги малородючість ґрунтів у гірських районах Закарпаття, то ставала зрозумілою злиденна доля переважної більшості селян, яка до того ж мала велетенські борги. Щорічно лише в рахунок відсотків на іпотечні борги селяни Закарпаття змушені були сплачувати 360 мільйонів крон. Рятуючись від злиднів, тисячі селян шукали порятунку за межами країни, поповнюючи ряди емігрантів у США, Канаді та інших країнах світу [204, с.216-219].

Дані, наведені вище, є в інформаційних джерелах радянської доби, тому можливі певні суб’єктивні оцінки. Але разом з іншими джерелами інформації вони переконують, що загальні тенденції були саме такими.

Тривалий час чеські органи влади гальмували культурний розвиток населення Закарпатської України. Середніх шкіл тут було на душу населення вдвічі менше, ніж у Чехії. Цензура не дозволяла вживати у публічних виданнях найменування “український”.

Найдивовижніше, що в розрекламованій, як демократичній, Чехословаччині планомірно обмежувалися права громадян. До 1923 року в Закарпатті зберігався режим військової диктатури. Прийнятий у 1923 році закон “Про охорону республіки” надавав властям і поліції широкі повноваження у справі придушення опозиційних політичних сил. Користуючись цим законом, органи влади репресували численних активістів опозиційних політичних партій і рухів. У 1933 році органи влади здійснили ряд репресивних акцій, спрямованих на обмеження діяльності опозиційних, прогресивних громадських організацій.

На певному етапі чехословацькі органи влади фактично звели нанівець певні права українського населення Закарпаття, які гарантувалися відповідно до Сен-Жерменського договору. Державний апарат у краї майже повністю перебував у руках чеських чиновників. Прийнятий у 1927 році т.зв. адміністративний закон практично ліквідував залишки місцевого самоврядування, завойованого громадянами краю в попередні роки. Через усілякі обмеження, махінації Закарпаття не мало повноправних можливостей гідно відстояти свої інтереси в парламенті держави. Закарпатська Україна з населенням 825 тис. осіб могла обрати до парламенту всього 9 депутатів, хоча виборчий закон 1920 року передбачав обрання одного депутата від 46 тис. виборців [204, с.218-219].

Офіційна політика чехословацьких властей щодо Закарпаття, як стверджують неупереджені аналітики, викликала інертність, пристосовницькі тенденції в значній частині української інтелігенції. І особливо яскраво це проявлялося під час парламентських виборів. Політична роз'єднаність політичних партій, громадських організацій, релігійного духовенства, орієнтація на різні політичні сили, часом антиукраїнські, всередині країни і за її межами, спонукали до активізації діяльності москвофільські, комуністичні, проугорські угруповання, негативно впливали на настрої, поведінку місцевого населення.

З часом на противагу старшому поколінню української інтелігенції з домінантним у їх середовищі впливом угро-москвофільського священництва, на арену політичної, суспільно-корисної, просвітницької діяльності стала виходити молода формація інтелігенції – учительство, студентство, молодий прошарок духовенства. За їх участі активніше, масовіше проводилися різноманітні просвітницькі акції, залучення різних прошарків населення, зокрема молоді, до політичної діяльності, відродження національно-патріотичних традицій.

Документи засвідчують, що тридцять років ХХ століття були позначені значною політичною активізацією української молоді Закарпаття. Другий Народовецький з'їзд молоді, що відбувся 1 липня 1934 року в Мукачеві, за свідченням д-ра П.Стерчо, зібрав близько десяти тисяч молодих учасників, щонайменше з 84-ох міст і сіл Закарпаття. Члени пластового братства, сестрицтва, інші молоді українські патріоти одностайно заявили про визнання ідей і програмних настанов українського націоналізму. З піднесенням пройшла Пластова зустріч молоді, що відбулася восени 1936 року в Середньому. Перший з'їзд Українського студентства, що був скликаний у тому ж році в Ужгороді, задекларував, що "українське високошкільне студентство, як також і вся молода українська інтелігенція Закарпаття, стає одностайним фронтом із українським народом у боротьбі за його повні політичні права" [261, с.40-41].

Особливо відчутними були позитивні зрушення в системі освіти. Якщо в 1914 році на Закарпатті не було жодної школи з "русинською" мовою викладання, то вже у 1938 року в краї було 463 українські, 365 чеських, 117

угорських, 24 німецькі і 4 румунські початкові школи, 21 українська, 23 чеські горожанські школи, 5 українських і 3 чеські гімназії. Що стосується вчительських кадрів, то в українських школах їх нараховувалось 2.622, а в чеських – 928. В українських школах навчалось 99.731 дитина, а в чеських – 21.325 [168, с.98].

В утвердженні української національної ідеї на Закарпатті, поширенні писемності і знань, формуванні національної самосвідомості і національної гідності визначну роль відіграло товариство “Просвіта”, засноване в 1920 році. Серед його засновників були відомі громадські діячі краю – А.Волошин, І. Брацайко, А.Штефан та ін. Повсюдно створювалися філії, читальні “Просвіти”. В 1937 році ця прогресивна просвітницька організація мала 13 філій, 234 читальні, які охоплювали понад 16 тис. чоловік. При філіях та читальнях працювало 135 театральних гуртків, 94 хори, 12 духових оркестрів, 44 спортивні гуртки і т.ін. “Просвіта” влаштувала різноманітні масові культурно-просвітницькі акції [168, с.11].

Вагоме значення для піднесення національної свідомості українського населення Закарпаття мала підготовка і проведення Всепросвітянського з’їзду Закарпаття, що відбувся 17 жовтня 1937 року в Ужгороді. Понад двадцять політичних партій, союзів, товариств, редакцій журналів і газет виступили з “Маніфестом до українського народу Підкарпаття”, в якому задекларували українську національну ідентичність населення Закарпаття і сформулювали його культурно-національні вимоги. У Маніфесті, зокрема, було сказано: “Ми добровільно прилучилися до Чехословацької Республіки, є вірними громадянами нашої демократичної держави, але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося... Ми хочемо, щоби в наших школах учили нашою рідною мовою, котрою є одинока наша українська, а не московська мова” [168, с. 17].

На з’їзді було засуджено реакційні сили, які провокували мовні суперечки, використовували русофільство для своїх політичних цілей. Учасники з’їзду протестували проти насильницького запровадження в школах так званих “руських” підручників і зажадали, щоб дітей у школах навчали материнською, тобто українською мовою. Реакційна преса вимагала покарання для д-ра С.Росохи, який на з’їзді заявив: що “дотепер ми боролися за автономію Закарпаття, але тепер ми вже не хочемо автономії від чехів, бо ми хочемо Самостійну й Соборну Україну, за яку будемо боротися до останньої краплі крові” [261, с.42].

У маніфестаційному поході, присвяченому Всепросвітянському з’їзду в Ужгороді, 17 жовтня 1937 року взяло участь понад 12 тисяч громадян з усіх районів Підкарпатської Русі. На мітингу, оздобленому синьо-жовтими прапорами, представник молоді Іван Рогач від імені всіх учасників виголосив присягу на вірність Україні. В пресі визнавалося: “... Так маніфестують своє національне відродження після майже тисячолітньої неволі сини і доньки тієї частини Української Землі, що її ще донедавна дехто дозволяв собі

називати "землею без імені" [168, с. 18].

Поступово набував ваги, масовості молодіжний демократичний рух, зокрема патріотичне молодіжне об'єднання "Пласт", учасники якого все частіше демонстрували патріотичні переконання, волю молоді до утвердження своєї національної самосвідомості. На з'їзді молоді в Ужгороді, що відбувся у липні 1929 року, була прийнята резолюція, в якій говорилося: "Проголошуємо всьому культурному світові, що ми, Підкарпатські Русини, є частиною великого українського народу, і наша мова, і наша література була, є і буде та сама, що наших братів з другого боку Карпат. Проголошуємо, що всякі стремління нас змоскалізувати або сфабрикувати з нас якесь окремішне плем'я і тим відірвати нас національно від матірнього коріння, будемо всіма силами поборювати".

Як стверджують документи, пластова зустріч восени 1936 року в Середньому, перший з'їзд Українського студентства у тому ж році в Ужгороді засвідчували, що українська молодь, зокрема українське студентство, як і вся молода українська інтелігенція Закарпаття, ставали одностайним фронтом із українським народом у боротьбі за його повні політичні права [168, с.17].

Цього знаменного явища не обходили увагою політичні діячі, керівники політичних партій і рухів, преса. Начальний редактор часопису закарпатської молоді "Пробоем" д-р С.Росоха у передовій статті (за травень 1938р.) "Ми непереможні" підкреслював: "Дійсно, ми непереможні, бо ми маємо за собою всю молодь Закарпаття: від селянської аж до високошкільної, молодь ідейну, молодь працювиту, молодь, що не заломлюється й під найсильнішими ударами ворогів українського народу; ворогів чужонаціональних, своїх ренегатів і бувших австро- й угро-русинів і хитрих малоросів; молодь, що цілком стала на службу ідеї, яку віками викохував український народ. Тому ця ідея – ідея українського націоналізму – вічна, непереможна й непоборна, як і сам Український нарід. Нарід – а заразом українська молодь – є смертельною зброєю проти ворогів і їхніх прислужників, що хочуть український нарід туманити чужими розкладовими ідеями.

Українська молодь, що стала на службу лише своєму українському народові та його ідеї, всією рішучістю ставить проти чужих ідей: безбожного соціалізму, московського комунізму й усяких інших інтернаціоналізмів... Українська молодь ... хоче "піднести на вершок слави український нарід, спричинитися до його заділення між інші щасливі народи Європи..." [261, с.42-43].

Факти стверджують, що політична активність українського населення, молоді Закарпаття проявляла себе з новою силою. 17 червня 1937 року відбулося велике пластова свято у Хусті, 26 червня того ж року – Просвітянський з'їзд у Перечині, 6 серпня – Просвітянський з'їзд у Великій Копані, 13 серпня – Просвітянський з'їзд у Рахові, 4 вересня 1938 року відбувся представницький політичний Конгрес Першої Центральної Руської (Української) Народної Ради, в якому взяло участь понад 1100 делегатів від

усіх закутків Закарпаття. В промові на Конгресі А.Волошин заявив: “До політичної боротьби маємо йти організованим фронтом. Наша програма ясна і чесна. Нікому не хочемо робити кривди, хочемо, щоб у нашій країні запанувала правда, право й справедливість! Хочемо, щоб перестала існувати політика нищення всього, що є наше українське” [261, с.49-50]. В пресі повідомлялося, що 4 вересня 1938р. молоді учасники політичного Конгресу 1-ої ЦР(У) НР з метою, як було заявлено, об’єднання української молоді та молодих духом людей для оборони українських природних прав і спільного наступу на ворожі позиції, вирішили заснувати напівмілітарну організацію "Українська Національна Оборона" з центром в Ужгороді і відділами по всьому Закарпаттю. В листопаді 1938 року в Хусті ця організація була перетворена на Організацію Національної Оборони "Карпатська Січ". Провід Української Національної Оборони (УНО) було обрано у такому складі: голова – Василь Івановчик, місто голова і організаційний референт – Іван Рогач, секретар – Степан Росоха, члени Проводу: Дмитро Климпуш, Юрій Шпилька, Іван Коперльос, Василь Щадей, Лука Чешок і Василь Деха. Негайно розпочалася організаційна робота. 17 вересня 1938 року з метою вдосконалення керівництва організацією було проведено певні зміни: головою Проводу було обрано д-ра С.Росоху, заступником голови – І.Рогача, секретарем – В.Деху, організаційним референтом – д-ра В.Івановчика, скарбником – інж. А.Гелетку. Нове керівництво УНО розгорнуло активну роботу по пропаганді цілей організації, відбору молоді до членства в УНО [1. 4, ф.4с/18, спр.48, арк.6].

Ця акція, як і багато інших, що відбулися у Закарпатті наприкінці 30-х років минулого століття, засвідчувала, що перемагають соборницькі ідеї, що активізуються українці Закарпаття у боротьбі за свої права. 13 серпня 1938 року на просвітянському з’їзді в Рахові вперше на Закарпатті публічно, в умовах обмежень, що діяли в Чехословаччині щодо української ідеї, було виконано український національний гімн "Ще не вмерла Україна". 20 серпня 1938 року в с. Невицьке біля Ужгорода при тисячах учасників було відзначено 950-річчя хрещення Русі. Свято вилилося в могутню маніфестацію соборності українських земель [168, с.18].

Масові політичні акції українського населення Закарпаття кінця 30-х років минулого століття засвідчували, що мова йшла не про акції поодиноких людей. Йшов загальний процес формування та утвердження української національної ідеї, без чого не могло б відбутися створення у 1938–1939 роках Карпато-Української держави.

Підґрунтя для просвітицької, національно-патріотичної діяльності в Закарпатті було достатньо складним. Попри налагоджене будівництво, ремонт доріг, лікарень, громадських будов, владі не вдавалося подолати зростаюче безробіття, злидні, які торкнулися переважно сільської бідноти, позбавленої власної землі, засобів до існування, що спонукало до масової еміграції, пошуку порятунку в США, Канаді, інших країнах світу. Антиурядові настрої підживлювали не завжди виважені дії празького уряду,

парламенту, створення привілеїв чеській національній меншині (у 1930р. в Закарпатті проживало приблизно 30 тис. чехів). Чехи переважали у складі чиновницького апарату, певні привілеї мали школи з чеською мовою викладання і т.ін.

Політична атмосфера в Закарпатті набувала з кожним роком все гостріших і радикальніших форм. Сусідня Угорщина – найближча союзниця гітлерівської Німеччини – проводила щораз агресивнішу, ревіндикаційну політику щодо Закарпаття. Проугорську пропаганду проводила досить чисельна мадярська національна меншина. Дестабілізаційні настрої в населення породжували угорські та польські терористичні групи, посилювалася прорадянська пропаганда комуністичних парторганізацій. Не вщухали деструктивні дії русофільських діячів.

У 1938–1939 роках різко загострилася зовнішньополітична криза Чехословацької республіки. Прагнучи до розчленування і наступного загарбання території Чехословацької держави, що була на той час вагомим чинником міжнародної безпеки в Європі та світі, нацистська Німеччина підігрівала "самостійницькі" настрої серед національних меншин, які жили в Чехословаччині та ініціювали різні провокаційні дії (проблема судетських німців, словаків і ін.), що підривали стабільність, правові устої держави [4, картон 606, і. щ. 746, л.16].

Але, за визнанням багатьох дослідників, зі всіх складностей міжнародного життя домінантним питанням внутріполітичної боротьби в Підкарпатській Русі у 20–30-і роки минулого століття було питання надання їй автономії. Здавалося, що Сен-Жерменський Договір, як визнаний міжнародний документ, створював належні гарантії українцям Закарпаття у набутті такої автономії. Оскільки в Договорі не були оговорені терміни надання автономії, уряд Чехословаччини, її президент Т.Масарик, не відмовляючись від реалізації Сен-Жерменських ухвал, всіляко зволікали з їх реалізацією. Це давало привід для критики уряду, який до того ж насильницьки нав'язував "чехізацію" українців, що проживали в Закарпатті. Формально Празький уряд пояснював своє зволікання з виконанням обіцянки щодо надання автономії Закарпаттю тим, що закарпатці нібито ще "не дозріли" до самостійного життя [4, картон 620, і. щ. 1350, л.220-224].

Вирішальними у формулюванні питання про автономію Підкарпатської Русі, як твердять факти, були 1938–1939 роки. На засіданні Головної Управи Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради ПР(У) ЦНР в Ужгороді 29 травня 1938 року в прийнятій резолюції містилася вимога здійснення найширшої автономії для підкарпатських русинів-українців, що було "конечною потребою в інтересі самої держави, а головне для добра краю та населення" [261, с.47].

Відомий політичний діяч Степан Клочурак на сторінках "Нової свободи" (48) 15 червня 1938 року писав: "Інтерес нашого українського народу на Підкарпатті має стояти понад усе. І цьому вищому інтересові мають підпорядкуватися партії, всі культурні й господарські установи... Наші

національні вороги хай знають, що ми, український народ на Підкарпатті, є рідні сини великого українського народу й своїй нації будемо завжди вірно служити, радіти її успіхами, здобутками, а боліти над кривдами, їй спричиненими" [261, с.45-46].

Політична атмосфера в суспільстві свідчила, що прагнення до національної самоідентифікації здобувало щораз більшу підтримку серед українського населення Закарпаття. 16 червня 1938 року в 60 містечках і селах краю відбулися вибори комунальних органів влади. Українські кандидати здобули відчутну перемогу над суперниками – москвофілами, чехами, євреями й німцями, хоч вибори відбулися на теренах, які згодом були віднесені до суперечливих з точки зору етнографії.

На початку вересня 1938 року в Ужгороді з ініціативи Першої Центральної Руської Народної Ради був скликаний широкий представницький конгрес за участю майже 1100 делегатів, на якому прозвучали вимоги рішуче повести боротьбу за завоювання автономії краю. У виступі на конгресі визнаний лідер закарпатських українських патріотів А.Волошин заявив: "До політичної боротьби маємо йти організованим фронтом. Наша програма явна і чітка. Нікому не хочемо робити кривди, хочемо, щоб у нашій країні запанувала правда, право і справедливість. Хочемо, щоб перестала біологічна політика нищення всього, що є наше, українське." Вимогу щодо надання автономії Закарпаттю підтримали на конгресі Ю.Ревай, С.Росоха, І.Рогащ, Д. Климпуш і інші громадські діячі Закарпаття [168, с.113].

7 вересня 1938 року делегація у складі А.Волошина (голова), членів: Ю. Ревая, С.Клочурака, Д.Поповича, М.Поповича, С.Росохи, В.Приймака, Ю. Гусная, В.Свереняка та І.Чобана добилася аудієнції у прем'єра ЧСР Мілана Годжі і в категоричній формі поставила вимогу про надання автономії Карпатській Україні. Чеський уряд, не рахуючись з наростаючою політичною напругою на Закарпатті, відхилив цю вимогу. Це змусило конференцію демократичних сил Закарпаття 14 вересня 1938 року в Ужгороді прийняти постанову про припинення спроб вести переговори з урядом ЧСР і чекати, поки чехословацька сторона сама запропонує проект закону про надання автономії Карпатській Україні [168, с. 114].

Стрімке погіршення міжнародного становища Чехословаччини, що склалося в 1938 – на початку 1939 років значно ускладнило розв'язання проблеми надання автономії Карпатській Україні. Постійно наростали погрози щодо Чехословаччини з боку гітлерівської Німеччини. Західні країни – Великобританія, Франція фактично погодилися з претензіями гітлерівської Німеччини на приєднання до неї чеських земель, заселених судетськими німцями. Піддавшись миротворчим ілюзіям, уряди Великобританії Франції повірили в запевняння гітлерівської Німеччини, що Судети будуть останньою територіальною вимогою. Античеські пристрасті нагнітали реакційні пронацистські засоби масової інформації. Чехословаччину звинувачували у неспроможності протидіяти більшовизації краю, саме існування Чехословаччини розцінювати як велику загрозу мирові і безпеці в Європі. За

цих умов прем'єр-міністр Чехословаччини Мілан Годжа змушений був подати у відставку. Уряд країни очолив Ян Сірові, який, як показують факти, пішов на значні поступки державам нацистського блоку.

29-30 вересня 1938 р. відбулася Мюнхенська конференція за участю Гітлера, Даладье, Мусоліні і Чемберлена, ухвала якої змусила Чехословаччину передати Німеччині судетські землі, 3,5 млн. німців, які заселяли цей край. Генерал Сірові ініціював перетворення Чехословаччини у сфедеровану державу чехів, словаків і українців. Чехи були змушені демобілізувати військо, погодитися з тим, що втрачають п'яту частину теренів, чверть населення, половину індустрії та всі прикордонні фортифікації. [220, С. 473-474].

Коли в Лондоні і Парижі чітко визначилися прагнення будь-якою ціною спрямувати гітлерівські агресивні задуми на Схід, в тому числі і ціною “здачі Чехословаччини”, Міністерство закордонних справ Угорщини надіслав ноту чехословацькому урядові, наполягаючи на відокремленні населених угорцями теренів від ЧСР. Мюнхенська угода, виходячи з цих амбіційних прагнень Угорщини, містила декларацію про врегулювання польської і угорської меншин, розселених на теренах Чехословаччини. [4, картон 620, і. щ. 1118, л. 20-26; 220, С. 474].

Ще раз підкреслимо, що надання Карпатській Україні автономного статусу відбувалося у складній міжнародній атмосфері. Були впливові сили, які намагалися доказати, що гітлерівській Німеччині вигідно підтримувати гасло незалежності Карпатської України для тиску на СРСР, як спробу видати ідею утворення на базі новоутвореної Закарпатської української держави Великої України. Дипломат із посольства США у Варшаві Д. Білд у грудні 1938 р. виклав президентові США Ф. Рузвельту свої “Погляди на можливі німецькі плани щодо Великої України” з висновком, що розігрування цієї карти становить свідомо інспірований Бердліном тактичний маневр. Гаслом самовизначення України Гітлер збиває з пантелику демократичні нації та навряд чи ризикне розв'язати війну з СРСР. У Карпатській Україні він готує ґрунт для антирадянської, антипольської та антирумунської діяльності нині чи в майбутньому. [220, С. 478].

Західна дипломатія була однозначною у висновку: Велика Україна була занадто виснажена і знекровлена десятиріччями терору, а Карпатська Україна надто маленька, щоб становити поважну загрозу тоталітарному пануванню.

Керівництво Угорщини, як стверджують факти, виявляло наполегливість у досягненні мети – завоюванні території Карпатської України. Міністр угорського уряду І. Чакі від імені регента Горті пообіцяв у Берліні, Гітлерові та Ріббентропові “найвідданішу дружбу” й вихід з Ліги Націй” вже весною 1939р., натомість нацистське керівництво Німеччини запевнило Угорщину, що при остаточному розв'язанні “чехословацького питання” віддадуть Угорщині Карпатську Україну”.

Угорський уряд 24 лютого 1939 р. підписав протокол про своє приєднання до Антикомінтернівського пакту. Американський дипломат Дж.

Кеннан, побувавши в Словаччині й Закарпатті, на початку березня 1939 р. в доповіді Держдепартаментові США стверджував, “не хабаром нежиттєздатна частина колишньої Рутенії / Карпатської України – І.Б. / повернеться до природного економічного і політичного комплексу, “тобто до Угорщини” [220, С. 480].

Нацистська пропаганда всіляко спотворювала історичну правду. У пресі всіляко підкреслювалося, що Німеччина переорієнтовує свою зовнішню політику щодо східних країн, вже не потребує безпосередньої підтримки Польщі і Угорщини, а тому чинить опір появі спільного польсько-угорського кордону, лишаючи Закарпатську Україну в складі Чехословаччини. Французькі джерела поширювали інформацію про німецькі плани створити Україну з “карпатською областю, до якої начебто приєднають частини Польщі і Румунії, про експансію Німеччини далі на Схід”. Насправді, як показали факти, Гітлер виносив плани повної окупації Чехословаччини. Шеф зовнішньополітичного відомства Німеччини Ріббентроп доручив радникові Кляйсту скласти для фюрера документи з української проблематики, яка ставала актуальною в зв'язку з втратою Чехословаччини своєї державності. Кляйст вважав, що Німеччина забере у Польщі колишні свої терени й підпорядкує їх слухняному урядові, а також утворить Західноукраїнську державу під протекторатом Берліна, маючи на увазі створення плацдарму для війни з СРСР. Як стверджують автори "Нарисів з історії дипломатії України", " Гітлер при погляді на мапу такої гіпотетичної Великої України назвав це мрією, бо якби він був пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголосили б такого арбітражного рішення, що зробило Карпатську Україну нежиттєздатною". Найближче майбутнє Закарпатського краю фюрер назвав трагічним, але неминучим. Французький посол в Берліні Кулондр на початку лютого 1939 р. почув від нацистів про реальні плани Німеччини ліквідації Чехословаччини як держави, відокремлення Словаччини і анексію Підкарпатської Русі угорцями. Це, як вважали нацисти, простелить на Схід широкий шлях через угорську рівнину, замість вузьких і важкодоступних стежок Карпат [220, с. 480-481].

За таких складних умов українські патріоти розгортали боротьбу за завоювання довгоочікуваної автономії Карпатської України.

8 жовтня 1938 року в Ужгороді у приміщенні Крайового уряду відбулася нарада представників різних партій, соціальних груп, депутатів парламенту від Закарпаття, які одноставно вирішили домогтися для Підкарпатської Русі “тих самих прав, які одержала і одержить Словаччина...” Такою ж однозначною була позиція щодо майбутнього персонального складу пропонованого автономного уряду. На пост прем'єр-міністра пропонувалася кандидатура А.Бродія, на посади міністрів – Едмунда Бачинського, Івана П'єшака, Ю.Ревая, А.Волошина, С.Фенцика. Того ж дня із представників різних політичних орієнтацій була створена єдина Народна Рада Підкарпатської Русі . Вже першим своїм меморандумом Рада оголосила себе “Єдиним законодавчим представником всіх русинських земель (у тому числі

Пряшівщини)”. В цьому документі підкреслювалося, що виконавча влада в Підкарпатській Русі буде негайно передана в руки Карпатського уряду на чолі з А.Бродієм. Меморандум закінчувався вимогою, щоб парламент ЧСР прийняв закон про Карпатську Русь не пізніше 28 жовтня 1938 року.

Розглядаючи хронологію подальших подій, дослідники зауважують, що 9 жовтня 1938 року до Праги на переговори з Центральним урядом Чехословаччини у питанні формування автономного кабінету міністрів Карпатської Русі прибули Ю.Ревай і Е.Бачинський. Переговори закінчилися прийняттям доленосних для закарпатських українців ухвал.

11 жовтня 1938 року в умовах фактичної руйнації держави, під тиском зростаючої загрози нацистської окупації чехословацький уряд нарешті визнав автономію Закарпатської України, дав згоду на створення автономних державних структур, визначив засади місцевого самоврядування. Отже, сповнилася історична справедливість. Не надто велика, але змужніла, загартована у постійній боротьбі з чужинцями та окупантами гілка українського народу виборола право на створення своєї, у своєрідних формах, національної державності, забезпечення умов для відродження національних традицій, швидкого злету культурно-просвітницької діяльності [168, с.86].

А.Волошин, як політик-прагматик, політик-реаліст послідовно відстоював ідею плідного, безконфліктного співжиття закарпатських українців з чехами і словаками, які після Віденського арбітражу стали громадянами єдиної федеративної Чехословацької республіки." Ми є федеративною частиною Чехословацької республіки, – підкреслював А. Волошин, – і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілості. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоб така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма скерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будуччини" [101, с. 437].

День 11 жовтня 1938 року започаткував нову добу в історії Карпатської України, добу самостійного національно-державного будівництва. Одвічно українська земля, століттями перебуваючи під тиском чужинської окупації, зберегла свою національну ідентичність. Нові господарі краю – мужні, працьовиті українські патріоти – зберегли прагнення об'єднання, співпраці з Великою Україною.

11 жовтня 1938 року, згідно з наявними документами, Рада Міністрів ЧСР затвердила персональний склад автономного уряду Підкарпатської Русі. До уряду ввійшли А.Бродій – прем'єр-міністр і міністр шкільництва, Е. Бачинський – міністр внутрішніх справ, Ю.Ревай – міністр комунікацій, С. Фенцик – міністр без портфеля, держсекретарі – А.Волошин (питання

охорони здоров'я і соціального забезпечення), а також І.П'єшак (питання юстиції) [4, картон 620, і. щ. 930, л.91-92].

У перші ж дні своєї діяльності уряд на своїх засіданнях розглянув ряд важливих питань: про вирішення питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною, про заснування підкарпатської дирекції залізниць і пошти, про продовольчу ситуацію в краї, про заборону вивозу з території краю державного і приватного майна і т. ін. 22 жовтня 1938 року на засіданні уряду розглядалась внутріполітична ситуація в краї. Е.Бачинський доповів про складності, які виникли у справі встановлення кордонів з ЧСР та Угорщиною. У зв'язку з загрозою поділу території автономного краю 23 жовтня 1938 року уряд Карпатської України зробив таку заяву: "Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані (як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення...). Цілісність і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки у її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки... виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення на демократичних принципах: всенародним голосуванням" [168, с. 88].

22 листопада 1938 року по празькому радіо виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай, який, високо оцінюючи здобуття автономії українцями Закарпаття, говорив: "Закінчилася наша боротьба за волю народу. Моя радість впливає з двох причин: по-перше, серед найбурхливіших подій ми, як національна одиниця, захоронили себе живими; по-друге, починаємо нове господарське життя... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом. Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Сойм, Уряд нашої країни буде складатися тільки з синів нашого народу..." [101, с. 274].

Найбільшу небезпеку молодій автономній Українській державі становила агресивна політика сусідньої гортистської Угорщини. Загрози з боку Угорщини, зазіхання її на загарбання території Підкарпатської Русі протягом 30-х років минулого століття наростали постійно.

Документи, публікації в засобах масової інформації Закарпаття, Галичини, Угорщини, Чехословаччини, Польщі доводять, що наприкінці 30-х років минулого століття все більша увага привертається до висвітлення позиції Угорщини щодо Закарпаття. Угорський уряд вимагав негайного проведення плебісциту в краї, сподіваючись на його позитивні для себе результати. З цього приводу галицька газета "Діло" передрукувала з мадярської газети "Мадяршаг" статтю, в якій говорилося: "Домагаємось, щоб руський нарід, який 20 років зазнавав стільки лиха під чеським пануванням, міг в кінці сам рішати свою долю."

Керівництво гортистської Угорщини розгорнуло інтенсивну дипломатичну роботу, спрямовану на формування громадської думки, сприятливої для майбутнього завоювання Закарпаття. При цьому використовувалися негідні методи, фальсифікація реальної дійсності, випадки проти Закарпаття, як складової Чехословацької держави [5.1, ф. К429, vol.111, р.40].

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що Чехословаччина, ігноруючи власні національні інтереси, спробувала ретельно підійти до виконання рішень Мюнхенської конференції. Міністр закордонних справ Чехословаччини К.Крофта 1 жовтня 1938 року запропонував уряду Угорщини розглянути проблему мадярської меншини в Чехословаччині. Вже 3 жовтня 1938 року Угорщина висунула свій варіант розв'язання цієї гострої проблеми: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити до дому воїнів угорської національності; 3) Створити місцеві загони для охорони життя і майна угорського населення; 4) Розпочати в Комарно прямі угорсько-чехословацькі переговори з приводу пошуку шляхів розв'язання проблеми.

Конференція в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 року, з вини угорської делегації завершилася повним провалом, оскільки Чехословаччина не могла прийняти загалом безпідставні вимоги угорської сторони.

Угорські дипломати в черговий раз висунули свою ідею плебісциту в Закарпатті, але вона знову була рішуче відхилена чехословацькою стороною. Тоді регент Угорщини М.Горті звернувся за підтримкою до учасників конференції, яка відбувалася у вересні–жовтні 1938 року в Мюнхені [5.1, ф. К429, vol.217, р.16;63, с. 131-133].

Справа ускладнилася тим, що 25 жовтня 1938 року постало питання про позбавлення прем'єр-міністра А.Бродія депутатської недоторканості як людини, що свідомо здійснювала антиукраїнську проугорську діяльність на найвищій державній посаді. Наступного дня він був заарештований з офіційним звинуваченням у державній зраді. Прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі був призначений А.Волошин – визнаний лідер національно-визвольного руху.

Призначення нового складу уряду Підкарпатської Русі відбувалося за надзвичайно складних внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин. Учасники Мюнхенської змови – гітлерівська Німеччина та фашистська Італія – за мовчазної згоди Великобританії та Франції розіграли інтригу в зв'язку з вирішенням подальшої долі Закарпатського краю. Початково заперечувалися зазіхання Угорщини на територію Карпатської України, була відхилена ідея плебісциту, який нібито міг забезпечити легітимність такого входження. Згодом спрацювали інші чинники: нацистські верховоди, виходячи з потаємних задумів розчленування та послаблення Чехословаччини, як вагомому на той час чинника європейської безпеки, погодилися на передачу т. зв. “територіальних суперечок” між Угорщиною і Чехословаччиною

зловісному Віденському арбітражному судові.

Засідання арбітражної комісії відбулося 2 листопада 1938 року. Її ухвалою, за повідомленням "Нової свободи", територія Чехії зменшилася на 33 відс., Моравії – на 36 відс., Словаччини – на 21 відс., а територіальні втрати Підкарпаття становили 12 відс. За повідомленнями преси, до Угорщини відійшло 171711 чоловік населення, з яких 33324 були українцями, 16463 – чехами і словаками, 82179 – угорцями [101, с. 192-194].

Віденський арбітраж завдав найдошкульніших втрат п'яти закарпатським округам – Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Севлюському та Іршавському. Від Карпатської України до Угорщини відійшли міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них населеними пунктами. В Ужгородському окрузі до Угорщини перейшли 22 населені пункти, в яких проживало 10719 українців і 18687 угорців, у Мукачівському – 15 населених пунктів (12153 українці і 12253 угорці), у Севлюському – 18 сіл (3471 українець і 8752 угорці); у Берегівському – 40 населених пунктів (6343 українці, 40962 угорці); в Іршавському – с.Шаланки, в якому проживало 848 українців і 525 угорців. За твердженням П.Стерчо, до Угорщини відійшло 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення [4, картон 620, с.519-530;101, с. 194-195].

3 листопада 1938 року А.Волошин звернувся до населення з "Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України", в якому зазначалося: "Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Цей важкий удар, що стрінув нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке поставила перед нами історія." А.Волошин закликав своїх громадян: "Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьгодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тих, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальших дій, які ми підприйемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!" [101, с. 436-437].

Уряд А.Волошина, опинившись в умовах фактичної міжнародної ізоляції, підкорився ухвалам Віденського арбітражного суду. Протягом дев'яти днів було передано відведені Угорщині території, до нових місць розташування переміщено державні установи, військові частини, навчальні заклади, лікарні, бібліотеки, різноманітне інше майно. Столицею автономної Підкарпатської Русі стало місто Хуст.

22 листопада 1938 року Народні збори ЧСР прийняли Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі. Закон передбачав найголовніше – остаточно визнавалася автономія Карпатської України, гарантована Сен-

Жерменськими угодами ще в 1919 році.

Конституційним законом визначалися повноваження уряду, обраного народом Сейму, системи державного управління та місцевого самоврядування. Було чітко окреслено систему діяльності судів, судочинства. Одночасно були визначені сфери державного, суспільного життя, регулювання якими було віднесено до компетенції центральних органів влади. Важливо, що в законі були визначені засади виборчої системи, які були застосовані при обранні депутатського корпусу Сейму (парламенту). Як виявилось, найбільш важливими для Карпатської України були обмеження щодо самостійного ведення закордонних справ, тарифної політики, оголошення війни, укладення миру, встановлення грошового курсу, податків, митної політики. Але щонайбільше – практично вводилася заборона на створення самостійних військових формувань, здатних виступити на захист держави.

Уряд Карпатської України розпочав свою діяльність достатньо енергійно, розуміючи складності, які чекали його на шляху розбудови національної держави, історичну відповідальність.

В Маніфесті Першої Української (Руської) Народної Ради від 4 листопада 1938 року говорилося: “...Український народі Підкарпаття! Наступає нова доба в Твоїй славній історії, доба будівництва тривких основ державності для цілого нашого народу. В найкоротший час розбудуємо наші міста й стануть вони європейськими осередками. Побудуємо дороги, мости, залізницю, закріпимо береги рік. Розбудуємо землеробство, лісове господарство, вибудуємо свої фабрики, поставимо нові пили, підсилимо скотарство, заведемо молочарство, розвинемо туристику...” [168, с. 96-97].

25 листопада 1938 року уряд видав важливе розпорядження про запровадження на території Підкарпатської Русі української мови. 30 грудня 1938 року прийнято не менш важливу ухвалу про найменування Підкарпатської Русі Карпатською Україною. Вживалися рішучі заходи до налагодження роботи державних установ, промисловості, торгівлі, закладів охорони здоров'я населення, навчальних закладів. Повним ходом йшла підготовка до відкриття в столиці Карпатської України – Хусті університету та центральної бібліотеки, готувався випуск власних грошових знаків (гривень, шагів), поштових штемпелів. Розпочалося запровадження навчання в навчальних закладах на українській літературній мові. Це клало край плановій чехізації національної освіти. Українська літературна мова як офіційна ввійшла в ужиток в усіх державних установах Карпатської України та в національному війську – Карпатській Січі. За ініціативою А.Волошина у Сваляві було засновано Вищу українську торгову школу, у Великому Березному – Державну експортну академію. Тоді ж запрацювало державне видавництво Карпатської України [154, с.17].

Найбільше зусиль уряду А.Волошина довелося зосередити на стабілізації економічного життя в краї. Внаслідок грабіжницького Віденського арбітражу до Угорщини відійшли найродючіші землі, економічно розвинуті райони з такими центрами як Ужгород, Мукачево,

Берегово, кількісно зменшився прошарок кваліфікованих фахівців, зокрема на більш ніж на 78 тис. землеробів і працівників лісового господарства, на 31 тис. – працівників промисловості і ремісників, багато тисяч працівників транспорту, торгівлі, фінансових органів і т.д.[168, с. 96].

Були вжиті негайні заходи щодо реформування лісового господарства, налагодження будівництва нових деревообробних підприємств, впорядкувалася робота транспорту, засобів зв'язку. Інтенсивніше використовувалися джерела корисних копалин: мінеральної сировини, зокрема солі. Політичне протистояння на умовах завоювання автономії Підкарпатської Русі обумовлювалося наближенням парламентських виборів, передбачених конституційним законом про автономію Підкарпатської Русі. В краї повноцінно діяли представництва Чехословацьких партій: аграрної, комуністичної, християнсько-народної, народно-демократичної та ін. В умовах постійних міжнародних провокацій, підричних дій угорської та польської терористичних агентур, спроб підірвати довіру до уряду, його конструктивних реформаторських дій, уряд змушений був 13 січня 1939 року розпустити і заборонити діяльність політичних партій у Карпатській Україні [1, оп.2, спр.8, арк.76].

Певне формальне обмеження демократичних принципів народовладдя – заборона діяльності політичних партій – була вимушеним кроком уряду, обумовленим тією відверто антидержавницькою діяльністю, яку проводили діючі на той час політичні партії, зокрема мадяро-москвофіли, що наполягали на проведенні плебісциту, який нібито повинен був засвідчити абсолютну прихильність населення Закарпаття до повернення під лоно Мадярської держави.

20 січня 1938 року уряд дав дозвіл на створення єдиної проурядової політичної партії – "Українське Національне Об'єднання" (УНО). З діяльністю цієї партії пов'язуються всі найістотніші політичні події, що сталися протягом наступних місяців існування Карпатської України як самостійного державного утворення.

12 січня 1939 року прем'єр-міністр уряду А.Волошин підписав ухвалу про призначення на 12 лютого 1939 року виборів до першого Сойму Карпатської України. Сойм, відповідно до Конституційного закону про автономію краю, покликаний був остаточно визначити устрій Карпатської України в рамках правового устрою Чехословацької республіки, здійснити законодавчі функції. Були визначені засади правового регулювання процедури виборів: депутати обиралися за загальним, безпосереднім, таємним голосуванням. Була сформована Крайова виборча комісія. Єдина "державна" партія УНО склала загальний список кандидатів у депутати Сойму (за безпосередньою участю А.Волошина і Ю.Ревая). Серед кандидатів, за загальним визнанням, були авторитетні, досвідчені політичні діячі, хоч були й окремі кандидати, які опинилися в списках кандидатів безпідставно, випадково [1.2, ф.14, оп.80, арк.26].

Передвиборна боротьба носила гострий політичний характер. Опозиційні сили – комуністи, проугорські елементи, активісти вже заборонених партій – у спотвореному вигляді характеризували стан речей у краї, всіляко компрометували державотворчу діяльність уряду А. Волошина. Осередки УНО, Карпатської Січі, десятки й сотні національно свідомих активістів вели проурядову агітацію. В останній перед виборами тиждень генеральний секретаріат УНО влаштував 98 публічних зборів, в останній день перед виборами – 64 зборів [168, с. 103]. 5 лютого 1939 року газета „Нова Свобода” писала: „Кожний громадянин Карпатської України 12 лютого своїм голосуванням виявить свою думку і волю. Хто є за самостійність Карпатської України в потрійнім державнім союзі чехів, словаків і українців, хто за український уряд, хто за свій національно-політичний провід, хто за свій Карпато-Український Сойм, хто за право народа на українські землі – той буде голосувати за УНО; хто з цим не згоден – той буде голосувати „проти”. Скільки буде „за”, а скільки „проти” – це рішить 12 лютого сам народ так, як він хотітиме, і такою буде його воля” [261, с. 132].

12 лютого 1939 року відбулися вибори до Сойму, в яких взяло участь 265 тис. виборців (92,5 відсотка від тих, хто мав право голосу). За список партії УНО віддали голоси 245 тисяч голосуючих виборців (92,4 відсотка від усіх виборців) [168, с. 104]. У 59 населених пунктах: Сільці, Імстичеві, Великому і Малому Раківці, Терембі, Косівській Полянці, Вишній Апші, Лавках, Підгорянах і ін. усі виборці віддали свої голоси за виборчий список Українського Національного Об’єднання, тобто проголосували за Карпатську Україну. Слід особливо зауважити, що такий політичний вибір зробила значна частина угорського населення, яке взяло участь у виборах до Сойму [169, с.104].

Вибори, проведені вперше в країні після завоювання автономії, продемонстрували високу активність виборців. Як свідчила тогочасна преса краю, населення, беручи активну участь у виборах, намагалася продемонструвати зацікавлення своєю долею, хотіло виявити свої справжні бажання: з одного боку – дати вияв підтримки своєму урядові на чолі з А. Волошином, а з другого боку – заявити противникам Карпато-Української держави, що вони не бажають ані мадярської, ані польської, ані навіть чеської опіки. З іншої сторони, противники, очолюваного А.Волошином українського уряду були також дуже зацікавлені виборами й намагалися здобути для себе якнайбільше голосів, тому вони також майже стовідсотково взяли участь у голосуванні. Але більшість виборців віддала перевагу спискові кандидатів від УНО (проти проголосувало всього 17572 виборців – 6,7 відсотків голосуючих). Попри наявні порушення загальноєвропейських демократичних традицій (головна з них – багатопартійність) вибори Сойму дали змогу прийняти низку важливих, доленосних ухвал [1.6, ф.1148, оп.1, спр.17, арк.36; 168, с. 104].

Познайомившись з наслідками виборів, А.Волошин через газету "Нова Свобода" звернувся до мешканців Закарпаття з такою відозвою: "Солодкий мій народе! Вже з перших вислідів голосування бачив я щирі прояви Твоєї

любіві до тої великої Нації, з котрої ти походиш. З великою утіхою, з невимовною радістю бачу, що Ти виробив у собі свідомість, що Ти не є вже тим пониженим рабом, тим нещасним рутеном, яким Тебе колись з презирством прозивали чужі пани, але що Ти є сином великої Нації святого Володимира Великого і Ярослава Мудрого, що були першими основоположниками нашої рідної культури вже тоді, коли теперішні великі західні народи ще далеко були від того.

Твоя щира поведінка при виборах до першого Твогого Сойму доказала Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лише велику національну свідомість, але і солідарність щирої любови один до одного, брат до брата, порозумів наші спільні інтереси.

В цьому нашому великому успіху я бачу повну гарантію того, що наша країна хоч мала, але на своєму місці постояла, є на міжнародному полі запевнена, і що минуться за неї великі міжнародні спори. Тепер вже наша країна сконсолідована і її чекає велика будучність" [261, с.131].

Міністр уряду Юліан Ревай на сторінках “Нової Свободи”, оцінюючи вибори та їх наслідки, був ще категоричнішим. Він підкреслював :“вибори до Першого українського сойму відбулися достойно і спокійно! Карпатський український народ доказав перед цілим світом свою повну спосібність до незалежного державного життя! Досвідчив дальше, що не зрадить більше сам себе, не скує кайдани своїм дітям! Виявив певну волю, що хоче чесно й розумно розбудувати свою державу, щоби в ній спокійно жило “грядуче покоління”. Закарпатська частина українського народу не звела надії своїх закарпатських братів ані в Європі, ані за океаном. На це може бути горда повним правом ціла українська національна спільнота по всіх усядах земної кулі!” [261, с. 131-132].

Підсумовуючи розгляд проблеми становлення автономії, а згодом і незалежності Карпато-Української республіки, слід, передусім, відзначити історичну виправданість і закономірність національно-визвольного руху на Закарпатті. Він розвивався під благодійним впливом становлення державності на Великій Україні, утвердження Української Народної Республіки та Західно - Української Народної Республіки. Українські патріотичні сили Закарпаття постійно переборювали жорстокий опір, терор, провокації, насильницьку мадяризацію з боку угорських політичних сил, скриту чи відверту протидію певних політичних сил Чехословаччини, підривні акції польських, румунських реакційних сил. Чималу шкоду визвольним змаганням на Закарпатті завдавали внутрішні опозиційні сили – русофіли, комуністи, прихильники єдності з Угорщиною.

Проголошення незалежності Карпато-Української Республіки, її тверда заява про кровну спорідненість та єдність українців Закарпаття і всього українського народу мали величезне значення в майбутньому творенні єдиної Української незалежної держави.

РОЗДІЛ III

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАТРІОТИЧНИХ СИЛ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ПО СТВОРЕННЮ ТА РОЗБУДОВІ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

Аналіз документів, наукових досліджень та публікацій переконує в тому, що реакція в Європі і світі на проголошення Карпато-Українською Республікою своєї незалежності була неоднозначною, частіше всього пов'язувалася з розвалом Чехословацької держави. М.Вегеш, І.Гранчак та інші дослідники доходять висновку, що вже в перші дні після ганебного Віденського арбітражу вся офіційна угорська преса заявляла, що інтереси Угорщини на цьому “міжнародному судилищі” належним чином не були захищені. Угорські правлячі кола не задовольнили те, що вони не одержали територій, на які претендували в Словаччині, а головне – не змогли відновити своєї окупаційної влади в Підкарпатській Русі. Арбітражем була розчарована і Польща, оскільки не вдалося встановити спільного польсько-угорського кордону. Румунія висловлювала занепокоєння надмірним зміцненням сусідньої Угорщини. Щодо Чехословаччини, то її втрати виявилися найістотнішими. Вона віддала територію площею 41 тис. кв. кілометрів з населенням майже 5 млн. громадян. Послаблення Чехословаччини ускладнювало становище Карпатської України, що втрачала, хай і примарні, гарантії своєї національної безпеки.

Угорські реваншисти не приховували своїх намірів приєднати територію Карпатської України до Угорщини. Міжнародну громадськість переконували в тому, що чехословацька влада втрачає свою дієздатність, назріває політичний хаос, а, отже, саме населення Підкарпатської Русі проситься про приєднання до Угорщини. Розповсюджувався міф про те, що окупація Закарпаття попередить наступ більшовизму зі Сходу. Проводилися наступальні дипломатичні дії, спрямовані на те, щоб схилити Німеччину та Італію до згоди на приєднання Карпатської України до Угорщини [5.1, ф. К429, л.47-49]. Позиція Великобританії та Франції з цього приводу була маловиразною, і профашистське керівництво Угорщини могло її проігнорувати. До певного часу потужні збройні сили Чехословаччини переставали бути гарантом безпеки Карпатської України.

За нових міжнародних умов створення надійних військових формувань, спроможних збройно захистити суверенітет і національну безпеку Карпатської України, набуло надзвичайної актуальності і гостроти. Цю гостроту створювали: відсутність професійно підготовлених офіцерських кадрів, боєприпасів, бойової техніки, озброєння, легітимної системи відбору молоді до військових формувань. Чехословацьке законодавство тривалий час передбачало можливість функціонування єдиної армії, єдиної системи її комплектування, вишколу, забезпечення зброєю тощо. Про існування якихось паралельно діючих військових формувань не могло бути й мови.

Політичне керівництво Карпатської України, лідери національно-патріотичних об'єднань, що діяли в Закарпатті в 20–30 роки минулого століття, добре усвідомлювали гіркі уроки Першої світової війни, коли спрацьовувало "право сильного". Відсутність національних державницьких традицій, неспроможність швидко створити мобільні військові формування в Закарпатті дозволили державам-переможницям без особливих вагань віддати на Сен-Жерменській мирній конференції територію Карпатської України Чехословаччині.

В правовому полі чинного в Чехословаччині законодавства культурно-просвітницькі організації Закарпаття поступово стали відроджувати традиційні для доби Австро-Угорської монархії об'єднання молоді, в яких формувалися початкові задатки військово-фізичного вишколу.

Збереглася (щоправда, обмежена, фрагментарна) документальна інформація про започаткування і діяльність у Галичині, а дещо пізніше і в Закарпатті, ще в ХІХ столітті гімнастично-пожежного товариства "Сокіл", згодом спортивних товариств "Пласт", "Січ", які об'єднували студентів, молодих ремісників, молоду інтелігенцію. Зокрема, в гуртках, секціях товариства "Сокіл", крім занять спортом, велася широка патріотична та культурно-просвітницька робота. Основною метою осередків "Сокола", крім фізичного загартування молоді, було й виховання в юнаків і дівчат почуття національної свідомості, єдності, самодисципліни, розуміння важливості співпраці в гурті, витривалості, плекання почуття національної гідності, честі.

Осередки "Січі" намагалися відроджувати український військовий дух, січові звичаї, демократичні засади співжиття, товариську солідарність, високу громадянську мораль, вели боротьбу проти пияцтва, угодовства, москвофільства, заохочували самоосвіту молоді. Згодом гімнастично-пожежні товариства, товариства "Сокіл", "Пласт", "Січ" реформувалися, налагодили співпрацю між собою на спільному ґрунті фізичного гарту молоді

Під егідою осередків товариства "Сокіл" проводилися спортивні змагання, працювали курси, гуртки пожежної охорони, створювалися секції з занять гімнастикою, боротьбою, ігровими та зимовими видами спорту, а також стрільбою. Поступово гімнастично-пожежне спрямування діяльності осередків "Сокола" гармонійно поєднуються з посиленням спортивно-патріотичної діяльності. Поруч з заняттями спортом, молодь набувала початковий військовий вишкіл, залучалася до відзначення національних традицій. Пластунський рух активно підтримала церква [169, с. 9-15].

Багато галичан – колишніх офіцерів Української Галицької Армії (УГА), активістів Організації українських націоналістів (ОУН), впливаючись в ряди національно-визвольних організацій на Закарпатті, були переконані, що національним спортивно-патріотичним організаціям, що діяли на Закарпатті, доцільно надати військового характеру, прищеплювати їм риси початкового військового вишколу. Чимало політичних діячів того часу були переконані в тому, що молодь, учасники спортивно-патріотичних об'єднань на випадок

потреби захисту рідного краю можуть стати зародком майбутніх національних військових формувань. Історично доведена слушність такого передбачення. Колишні учасники об'єднань “Сокіл”, “Пласт”, “Січ” стали опорою з'єднань Карпатської Січі, покликаної згодом відіграти вирішальну роль у боротьбі проти угорських агресорів.

Незважаючи на тривалий бездержавний статус, багатовікову насильницьку мадяризацію, а згодом і чехізацію, конституційні обмеження в умовах Чехословаччини щодо можливості легітимного створення національних військових формувань, політично свідома частина українського населення Закарпаття, зокрема студентська молодь, молода інтелігенція, частина духовенства під впливом наслідків Першої світової війни, національно-визвольних рухів у Галичині, на Великій Україні, а також української діаспори в США і Канаді з колишніх закарпатців, все наполегливіше виявляли своє тяжіння до збереження, при можливості, і до примноження традиційного, суто українського (козацького) військового духу серед молоді, фізичного гарту.

В 30-і роки минулого століття з'явилися перші парамілітарні формування в Закарпатті. Ініціювання їх створення належить відомим на той час громадським, політичним діячам Закарпаття. Аналіз первинних документів – статутних засад, актів про створення організацій – породжує роздуми, зауваження. За певних умов організаційні заходи, програмні засади створення військових формувань, які в майбутньому мали захистити Карпатську Україну, можна було здійснити чіткіше і продуманіше.

Найістотнішим є те, що при створенні Карпатської Січі, а саме так було найменовано військове формування Карпатської України, ініціатори створення цієї бойової організації повною мірою врахували повчальний досвід національно-визвольної боротьби сусідньої єдинокровної Галичини.

Відомо, що в перші ж дні після створення ЗУНР Українська Національна Рада звернулася до народу з закликом такого змісту: “Українці! Утривалення Української народної держави неможливе без народного війська, народної армії. Цю армію мусимо зараз створити й тому закликаємо всіх українців ставитися в її лави”. На заклик відгукнулися колишні січові стрільці, студенти, молода інтелігенція. Були запроваджені текст військової присяги, військові звання, бойові нагороди, визначено систему формування і керівництва військовими підрозділами, забезпечення їх озброєнням, продовольством, засобами транспорту і зв'язку, було чітко відпрацьовано систему військового вишколу.

Як свідчать документи, на Закарпатті, після закінчення Першої світової війни, у наступні роки було чимало українців, які набули значний військовий досвід під час служби в збройних силах Чехословаччини, в Австро-Угорській армії, УГА, які готові були поповнити ряди Карпатської Січі. Певна кількість добровольців нелегально проникала на Закарпаття з Галичини, Буковини, інших регіонів України. Тому потрібен був заклик уряду Карпатської України про необхідність масового поповнення Карпатської Січі, оскільки гостро не

вистачало підготовлених командних кадрів, нависала смертельна небезпека збереженню національного суверенітету держави. Такого заклику не прозвучало. Ось чому в процесі нашого дисертаційного дослідження було зроблено спробу детальніше проаналізувати цю обставину. На наш погляд, є декілька пояснень такого стану речей:

по-перше, тривалий час діяли конституційні обмеження щодо можливості створення будь-яких військових формувань на території Чехословаччини. До того ж уряд Карпатської України, особисто А.Волошин, сподівалися на захист державних кордонів з боку збройних сил Чехословаччини – на той час достатньо боєздатних, які були спроможні стати одним із надійних гарантів європейської безпеки [4, картон 606, арк.146-148];

по-друге, уряд, А.Волошин володіли достовірною інформацією про “жевріючу” в надрах Карпатської Січі змову з метою усунення керівників уряду, які, як видавалося змовникам, недостатньо радикально зміцнювали Карпатську Січ і забезпечення її зброєю, недооцінювали загрози з боку угорських і польських терористів, марно сподівалися на “благодійницьку” опіку і підтримку з боку нацистської Німеччини [1, ф.4с/18, оп.1, спр.51, арк. 32].

Серед ініціаторів можливої змови проти уряду А.Волошина було радикальне крило колишніх офіцерів Української Галицької Армії (УГА). І це породжувало певну недовіру з боку А.Волошина до УГА, організацій ОУН, що, в свою чергу, обумовило зниження активності серед частини керівних діячів Карпатської Січі – галичан, окремі з них у час вирішального двобою з угорськими агресорами в бойових діях участі не брали;

по-третє, позначилася відсутність коштів, обмежені можливості держави забезпечити військові формування Карпатської Січі зброєю, засобами транспорту, зв'язку, необхідним майном, харчуванням. Не було умов для організації нормального військового вишколу січовиків;

по-четверте, Карпатська Україна діяла в умовах майже повної відсутності можливості підтримувати повноцінні контакти на міжнародній арені. Угорщина, Польща, Румунія були вороже налаштовані щодо Карпатської України, гітлерівська Німеччина підло зрадила, відмовившись від обіцяної підтримки, допомоги. В СРСР політичне керівництво зневажливо ставилося до Карпатської України. Отже, доводилось розраховувати лише на власні сили.

Українська діаспора в США та Канаді – вихідці з Закарпаття – мала можливість лише опосередковано, часто чисто символічно впливати на розвиток подій у Закарпатському краї, було практично неможливо запобігти агресії з боку гортистської Угорщини, підтримуваної нацистською Німеччиною. І все ж, як видається, використання досвіду УГА було б важливою підмогою для Карпатської Січі у двобою з угорською воячиною. Як впливає з досліджень М.Вегеша, І. Стерчо, В.Худанича та інших, перші формування національної самооборони Карпатської України почали створюватися ще на початку 30-х років ХХ століття.

На листопад 1938 року припадає створення Організації народної оборони – Карпатської Січі. Наприкінці 30-х років минулого століття різко загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської “п’ятої колони”, бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

“Назву Карпатська Січ, – писав один з ініціаторів створення організації Л.Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластуновів, в першу чергу ініціаторові наради в справі створення відповідної обставинам організації інж . Євгенові Кульчицькому, званому пластунові”. Є.Кульчицький згодом пригадував: “До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 року ... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубіновича, моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубінович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок , що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України. Як аналогію, я навів УСС. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В. Комаринському, який очолював урядовий відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. По довгих переговорах, – продовжує Є. Кульчицький, – ми врешті устали текст Статуту й остаточно прийняли назву “Організація Народної Оборони Карпатська Січ” [1.4, ф.4с/18 , оп.1, спр.4, арк.6; 101, с.280].

Як свідчать документи, 9 листопада 1938 року в Хусті відбулися установчі збори новоствореної організації (ОНОКС), на яких було прийнято Статут організації. У ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: “Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духу в українському громадянстві краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка уряду Підкарпатської Русі, зокрема для підтримання ладу та безпеки”. Керівництво січовими відділами повинна була здійснювати Головна команда, що перебувала в Хусті . За пропозицією С.Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д.Климуша. До штабу організації увійшли І.Роман, І.Рогач, С.Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Але цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Ухвали установчих зборів Карпатської Січі затвердив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай 10 листопада 1938 року [101, с.281].

Поруч із чоловічою організацією Січі була створена і жіноча Січ. Її очолювала С.Тисовська, заступницею була призначена М.Химинець. Ось як розкриває цілі цієї організації М.Химинець: “У січні 1939 року ми вирішили організувати в Хусті інструкторський курс для членів жіночої Січі, в якому

взяло участь 54 чол. Курс охопив такі напрямки: організація жіночих відділів на місцях, гігієна і санітарія, історія літератури, розвідка та ін. Організаторами курсу були Марія Химинець і Ніна Михалевич. Для жіночої Січі нам було відведено окремих будинок з великим залом. Курс планувався на чотири тижні, однак деякі слухачки залишилися в Хусті до часу падіння Карпатської України, тому що останні тижні були дуже напружені" [168, с. 121].

Після створення Карпатської Січі багато громадян Галичини, що нелегально прибули на Закарпаття, влилися в її ряди. Польська влада швидко і різко відреагувала на ці акції галичан. В інструкції прокурора польського апеляційного суду підкреслювалося: "На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, намагалися перейти кордон з ціллю вступу до "українського легіону", створеного на Закарпатській Русі... "Український легіон" потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до польських організацій" [2, ф.205, оп.1, спр. 221, л.17].

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали дієвіше впливати на уряд Карпатської України, який, на думку польської сторони, сприяв поширенню антипольської пропаганди на теренах Закарпаття. Уряд Карпатської України, як правило, заперечував такі звинувачення. Однак такі факти мали місце, і вони негативно впливали на міжнародне становище автономної Карпатської України.

У нотах протесту польського посла в Чехії галичани, що нелегально переходили польсько-чеський кордон, провокаційно називалися "українськими терористами". 29 листопада 1939 року в черговій ноті протесту, надісланій до Праги керівництвом польського уряду, вимагалось негайно повернути до Польщі Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бжеславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського, Степана Росоху. Названі особи розшукувалися польськими судовими властями за їх причетність до терористичного акту проти польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького. Посол Польщі підкреслював, що між Польщею і Чехією не можуть бути добрі взаємовідносини, оскільки власті Підкарпаття дають дозвіл на проживання таким особам.

14 грудня 1938 року А.Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів Чехії повідомляв, що протести польського посла базуються на недостовірній інформації. Він стверджував, що внаслідок перевірки було встановлено, що в Королеві-над-Тисою протягом багатьох років проживав доктор Гриць Мельник, учитель, громадянин Чехії, який антипольською пропагандою не займається. А.Волошин переконував празьке керівництво в тому, що протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не

ведеться, а протипольські настрої серед населення викликані виключно тим, що з території Польщі постійно проникають польські терористи, добре озброєні польською зброєю і боєприпасами, загрожуючи нищенням майна і позбавленням життя громадян [4, картон 642, спр.7, л.17].

Польський уряд продовжував надсилати ноти протесту, намагаючись призупинити нелегальний перехід галичан до Закарпаття. Однак документи свідчать, що органи влади Карпатського краю досить прихильно ставилися до таких переходів, неофіційно вказували на місценаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно і якісно збільшувалась Січ, в якій добру половину становили галичани [86, с.95-97].

Як свідчать документи, матеріали преси, листи, багато галичан виявляли готовність і бажання надати особисту допомогу в розбудові Карпатської Січі. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: " Я, нижче підписаний осмілююсь предложити свої услуги , щоб ще послужити своєму народові." Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань у Галичині, були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років минулого століття проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США, Канаді. Більшість з них виявляла готовність до співпраці зі своїми братами з Закарпаття [101, с. 323].

Карпатська Січ мала таку структуру:

Головними органами Січі відповідно до статуту були Головна Команда і Рада. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени організації поділялися на дійсних, які були прийняті командою в члени організації та благодійних, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку, а також почесних, які мали заслуги перед українським народом. Благодійних і почесних членів призначала Рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводила організація, користуватись активними і пасивними виборчими правами, а також носити однострій, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватись статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Низові організації Карпатської Січі поділялися на відділи. Кілька відділів склали кіш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і отаман. Посади, які вони займали, називалися: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Чини і посади позначались на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівники складали присягу в присутності команданта.

Діяльність Головного військового штабу Карпатської Січі була надзвичайно різноманітна. Крім вирішення питань суто військових, штаб

звертав увагу на проведення заходів інформаційного, пропагандистського та виховного характеру. Референти пропаганди, культурно-освітньої роботи штабу організували випуск плакатів, афіш, листівок, відозв, звернень, посилали в села лекторів і пропагандистів. Збереглися свідчення про широку пропагандистську та культурно-просвітницьку діяльність. Лекторська група "Летюча естрада" під керівництвом Миколи Чирського здійснила сотні виступів, зборів, концертів, що мало значний вплив на населення краю, зміцнювало його національно-патріотичні почуття. Це особливо відчутно проявилось під час підготовки до проведення виборів Сойму Карпатської України. Велику інформаційно-пропагандистську роботу здійснив друкований орган Карпатської Січі щотижневик "Наступ"[169, с.18-19].

За пропозицією С.Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано багаторічного керівника товариства "Січ" Д.І.Климуша, його заступником – Івана Романа. При Головній Команді були створені такі референтури: організаційна, яку очолив Євген Кульчицький, військово-фізкультурна на чолі з Петром Чорним, культурно-освітня на чолі з Степаном Росохою, адміністративна або секретаріат на чолі з Іваном Рогачем, господарсько-фінансова на чолі з Іваном Романом [101, с.483].

Низові організації Карпатської Січі поділялись на відділи, а кілька відділів складали кіш [101, с.281].

В усіх округах були окружні команданти і відповідні референтури, в селах – сільські команданти. Д. І. Климуш підписав інструкцію про те, як організувати "Січ" на селі. Щоб надати допомогу низовому активу, в грудні 1938 року в Хусті відбувся організаційний з'їзд окружних референтів за участю майже 60 осіб. З'їзд відкрив головний командант Д.І. Климуш, який надав слово Є.Кульчицькому. В доповіді докладно роз'яснювався зміст інструкції щодо створення низових ланок Карпатської Січі.

В лютому 1939 року в Хусті був проведений і другий з'їзд січовиків, в якому взяли участь прем'єр А.Волошин і міністр Ю. Ревай [101, с.484].

Дотепер у різних джерелах, різними дослідниками подаються різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. Підкреслюється, що у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалось близько однієї тисячі січовиків. Станом на 30 листопада 1938 року крім команди Карпатської Січі у Воловому аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Березному, Перечині, Рахові, Середньому Тячеві і Хусті.

У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці взяли пізніше участь у боях з угорськими військами. Кількість вишколених січовиків або так званих дійсних членів Січі не перевищувала двох тисяч [1.4, ф.4с/18, оп.1, спр.32, л. 16; 101, с.282].

Найбоєздатніші військові частини Карпатської Січі перебували в Хусті. Поручник С.Сулятицький, який входив до складу хустської січової команди, пригадавав: "Склад Коша – 5 сотень, 1-а і 2-га сотня... біля 320 людей (точно напередодні бою з чехами – 318 людей)... 3-я сотня – це була сотня хустських

робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей, 4-а була так звана уряднича із 160-180 людьми, 5-а залізнична – 40 людей (подані цифри трьох останніх сотень не є точні головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали перенесення). Останні три сотні не розглядалися як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала недовго” [1.4, ф.4с/18, оп.1, спр.57, л.18; 101, с.282].

Не краще виглядала справа з озброєнням. П. Стерчо писав, що “січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О. Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда “встигла закупити потай, приватно з різних джерел біля 200 револьверів головного калібру 6,35 та три машинні пістолети з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згадуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події. Січовики Хустської команди мали 10 рушниць (манхліхер) в добрім стані, 2 цього ж типу (старішого стану) та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було біля 50 штук, як також кілька ручних гранат. Набоїв було по 25 штук на кріс, а 50 – на револьвер” [101, с. 282].

В січні 1939 року Д. І. Климпуш звернувся до Президії Ради Міністрів Карпатської України з проханням дати дозвіл на закупівлю зброї. “Вишколення та виконування служби січовиками, – писав він, – є можливим лише тоді, коли січовики будуть озброєні. Головне це потрібно в більших селах та на пограничних містах, де час від часу занепокоюють наше населення зовнішні і внутрішні вороги Карпатської України” [1.3, ф.17, оп.2, спр.373, л.21; 101, с. 484].

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати зброю з запасів, які були при окружних урядах та окружних судах. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно чинив і уряд. У відповідь розпочалися демонстрації під гаслами “Січі – зброю!” Небажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, як уже відзначалося, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови січовиків проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А.Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Але відсутність зброї викликала спробу захопити її силою, що вилилося в кровопролитні події 13-14 березня 1939 року між підрозділами Карпатської Січі та чехословацьким військом.

Відсутність зброї стала трагічною розв'язкою під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав.

У лютому 1939 року Українська Центральна Народна Рада (УЦНР) опублікувала на сторінках " Нової свободи" звернення "До всіх українців на рідних землях і в розсіянні сущих", у якому говорилося: "1. Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2. Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1, 2 відс. річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. Звертаємось із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин і можливостей. Окремою заявою приєднає свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України" [1.3, ф.17, оп.2, спр. 330, л.6; 101, с.323].

Як прем'єр уряду, А.Волошин звернувся особисто з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 року Комітет допомоги, який діяв у Канаді, вислав 5000 доларів прем'єрові А.Волошину для розбудови Карпатської Січі. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 року "Нова свобода" повідомляла, що перерахувала кошти на розбудову Карпатської Січі А. Волошину – 28000 кч., "Український Жіночий Союз в ЧСР" – 200 кч., єпископ Д.Няраді – 300 кч., підполковник Зарицький – 100 кч., доктор Д.Васильків – 300 кч., доктор Ю.Добриловський – 500 кч. У січні 1939 року в Підкарпатському банку нараховувалось 34688 кч., які надійшли для розбудови Карпатської Січі.

Р. Венгринович, хустський адвокат, з нагоди свого вінчання перерахував 500 кч. на користь збройних сил молоді держави. Цікаві факти були наведені у спогадах В. Гренджі-Донського: "Цього року (1939) наша селянська молодь колядувала в користь оборонної організації Карпатська Січ ... Коляди пройшли всюди дуже гарно і, наприклад, у Синевирі заколядували 1200 кч. Нашій селянській молоді можемо лиш погратулювати" [1.4, ф.4с/18, оп.1, спр.53, л.19-20].

Зібраних коштів від пожертвувань, інших джерел фінансування не вистачало для забезпечення досить повної боєздатності військових формувань Карпатської Січі. Різко позначалася відсутність достатньої кількості зброї, боєприпасів. Не вистачало досвідченого, загартованого командного та старшинського складу. Врешті й військовий вишкіл січовиків був організований вкрай незадовільно. Відчувалися перебої в забезпеченні січовиків найнеобхіднішими матеріальними, харчовими, фінансовими ресурсами.

Проте крім дошкульних об'єктивних причин такого стану, додалися ще й суб'єктивні чинники. Надзвичайно негативну роль у подальшій долі Карпатської Січі відіграла відсутність злагоди, взаємопорозуміння в її керівних структурах, допущені ними істотні прорахунки і помилки, невиважені, по суті шкідницькі, підривні дії щодо уряду, який очолював А.

Волошин.

Автономний уряд А. Волошина, як показали вірогідні факти, постійно відчував опозицію з боку молодих і радикально налаштованих націоналістів, членів ОУН, які перебували в керівних структурах Карпатської Січі і вимагали рішучіших дій стосовно чехів, здобуття зброї будь-якими методами. Опозицію А. Волошину склали І. Рогач, І. Роман, С. Росоха, Ю. Химинець та інші. Опозиційні настрої формувалися і в регіонах краю. В книзі „Вони боронили Карпатську Україну” [101] стверджується, що командант січовиків Соломко в с. Адамові постійно переконував односельців, що владу не можна прийняти, а Волошин уже давно заслужив на мотуз. Члени Головної Команди Карпатської Січі І. Рогач, С. Росоха компрометували у своїх прилюдних виступах уряд, особисто А. Волошина, газету “Нова Свобода” та ін. На переконання дослідників, такі висловлювання офіційних осіб на масових мітингах викликали сумніви в населення, заважали консолідації національних патріотичних сил [1.3, ф.17, оп.2, спр.330, л.36-38].

Як дослідив О. Довганич, приблизно в лютому 1939 року, в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку були українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.). Потім виявилось, що на боці опозиції опинились і “локал”-патріоти Роман, Рогач, Росоха, які фактично перебували в керівництві Карпатської Січі і користувались там великим авторитетом. Потім стало відомо, що опозиціонери таємно збирались на свої наради, виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Ретельніша підготовка до змови розпочалася на початку березня 1939 року, коли при Головній Команді Карпатської Січі змовники створили окрему частину, яку назвали Другим відділом. Змову планували провести в два етапи : на першому – захопити чеську зброю, а на другому – здійснити державний переворот [1.4, ф.4с/18, оп.1, спр.31, арк.17; 101, с. 287-288].

Змовники не знайшли масової підтримки, були відкинуті січовиками, свідомими борцями за незалежність Карпатської України. На жаль, це були не поодинокі чинники, що послаблювали обороноздатність Карпатської України, моральний дух її захисників – Карпатської Січі.

Негативно позначились не завжди виважені дії уряду Карпатської України щодо празького політичного, військового керівництва, методів здобуття зброї для Карпатської Січі. У працях В. Шандора підкреслюється негативний вплив на імідж Карпатської України античеських дій, які здійснювало керівництво Карпатської Січі, зокрема в останні місяці і дні існування незалежної Карпатської України. У той час постійного характеру набули відверто античеські демонстрації, мітинги та інші суто провокаційні дії. Було відомо, наприклад, що д-р Солом'яний, окружний начальник у Рахові, українець, видав розпорядження про те, щоб усі вивіски, афіші установ, шкіл, крамниць, назви поодиноких фірм були до 21 березня 1939 року виготовлені українською мовою. Головна Команда Січі видала січовикам наказ, щоб вони позривали всі чеські написи вже на початку березня, що вони і зробили. Такі й аналогічні дії, демагогічні заяви, що

розпалювали в народі ненависть до чехів, ставили під загрозу підвалини державної федерації. Найбільш виважені політичні діячі Карпатської України, особисто А. Волошин, гостро засуджували ці дії.

Це спонукало ортодоксально налаштованих діячів Чехії до підтримки течії москвофільства, обмеження чи навіть ліквідації українських збройних формувань. Здебільшого саме з таких міркувань 7 березня 1939 року президент Чехії Гаха, керуючись нормами Конституції, призначив міністром внутрішніх справ в уряді Карпатської України генерала Прхалу з намірами обмеження дій Карпатської Січі, утвердження прочеської орієнтації Карпатської України [4, картон 620, і. щ. 816, л.117; 164, с.42-43].

Як показав подальший перебіг подій, провокаційні античеські акції тільки ускладнювали міжнародні, оборонні позиції Карпатської України, розкладницьки впливали на боєздатність Карпатської Січі.

В ніч з 13 на 14 березня 1939 року в Карпатській Україні відбулися події, які значно вплинули на подальшу долю краю. Мова йде про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистських військ на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських протиріч, що вилилося в безглузде кровопролиття і зробило майже неможливим довготривале військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Як відомо, уряд Угорщини ніколи не залишав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 року ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрувала збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська були готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали втрачати до цього інтерес. А.Волошин відчував, що роль Карпатської Січі, як єдиної боєздатної одиниці, зростає з кожним днем. Однак ця поки що напіввійськова організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері 13 березня 1939 року відбулися дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю.Боржава (письменник С. Сабол) вважав, що внаслідок цих нарад А.Волошин "підписав наказ команді чеської жандармерії в Хусті видати Січі зброю. Озброєні січові загони мали відійти на угорський кордон. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю, "а саме 41 кріс та до 90 револьверів". Проте Вака категорично відмовився видати решту зброї, незважаючи на наказ А. Волошина. Зрештою Вака не підпорядковувався прем'єр-міністрові Карпатської України [4, картон 642, і. щ. 1744].

Необхідно підкреслити, що представник Карпатської України в Празі – В.Шандор свого часу домовився в Міністерстві оборони Чехословаччини, що чехословацька армія через своїх офіцерів, в тому числі й вихідців із Закарпаття, готова вишколити й озброїти 4 тис. січовиків. Для початкового навчання січовиків у піхотній справі до Січі скеровувався сержант Й. Сарвадій, народжений у Хусті. Після цього передбачалося розпочати

навчання січовиків у справі користування мінометами, легкими гарматами та літальними апаратами. Однак Головна Команда Січі не бажала співпраці з чехословацькою армією, навіть з офіцерами-українцями, вихідцями із Закарпаття.

Таким чином, було проігноровано можливість на належному рівні організувати вишкіл січовиків, зокрема з користування легкою зброєю. Це зірвало можливість більш ефективно організувати відсіч угорським окупантам у трагічні березневі дні 1939 року [169, с.19].

Треба підкреслити, що чеські органи влади мали на території Карпатської України ще чотири тисячі членів так званої Домобрани – допоміжної цивільної гвардії, покликаної у випадку необхідності налагоджувати громадський порядок. Із зміною внутріполітичного становища в країні, Домобрана була розпущена, і армія була готова передати Карпатській Січі чотири тисячі рушниць, все інше майно. Проте вірна своїй політиці національної зарозумілості й безвідповідальності, Головна Команда Карпатської Січі і на цей раз відмовилася від співпраці з Міністерством оборони ЧСР [4, картон 642, і. щ. 1789; 169, с.19-20].

Як вважає М. Вегеш, немає чіткої відповіді на питання, хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 року. Фактично, існували дві точки зору, яких притримувалися очевидці та історики. Обидві вони протилежні по своїй суті. Перша з них полягала в тому, що генерал Л. Прхала, відповідно до настанов уряду Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хусту і “над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті”. По-іншому дивився на цю проблему Й.Сарвадій. Він твердив про попередню підготовку січовиків до боїв з метою “здобути зброю від чеської жандармерії”. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі, який знаходився поблизу від будови “Раковці” в Хусті. Біля першої години ночі озброєні січовики облягли Головну управу жандармерії, запропонували жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатував: “Жандарми, чех і два українці, старались переконати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Ваки..., ключів вони від складів не мають, зброєю розпоряджається начальник військ СТОС”.

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто стріляв першим – невідомо. За Й.Сарвадієм: по-перше, “армія, як правило, без відповідного наказу не вживає зброї, а якщо так, то в самообороні”; а по-друге, “якщо чеська армія мала б намір роззброїти Січ чи здійснити збройний переворот, то вона мала можливість застосувати додаткову військову силу, а не бавитися та з кількома панцирними вozами нападати на будови, в яких мешкали січовики – січову гостинницю” [101, с. 284]. Йому заперечує С.Сулятицький, котрий, аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, прийшов до висновку: “На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно” [101, с. 284].

Так чи інакше, чеські війська вступили у Хуст “в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)”. Збройна боротьба тривала понад вісім годин. На вулицях Хуста з’явилися барикади, зав’язались регулярні вуличні бої. А.Волошин всіляко намагався владнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефонні дзвінки, телеграми української влади. “Грозилася цілковита катастрофа, – писав В.Шандор. А. Волошин декілька разів розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду, припинити бої”. “На поміч жандармерії, – згадував Й.Сарвадій, – прибуло військо з панцирними возами і танками, бої розгорілись на чотирьох пунктах міста і тривали від 11-ої до обіду, коли капітан поліції Ю.Білей, капітан генерального штабу Парчані та інші парламентарі проголосили перемир’я” [101, с.285]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо деякі розбіжності. Автори по-різному подають кількість вбитих під час боїв 13-14 березня 1939 року. Хоч дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. Причини і наслідки цієї трагедії добре відомі [101, с.282-284].

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення, кіш розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було роззброєно біля Іршави, Білок, Копані та Тячева. Аналогічні події відбулися на Волівщині. Ще в листопаді 1938 року комендантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер О.Волянський. Склад гарнізону нараховував 15–20 чоловік. Він поділявся на три групи по 6–7 чоловік кожна. Вояки гарнізону були озброєні відібраною у польських терористів зброєю. За два дні перед виступом відбулась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо про розташування чеських військ, жандармських та фінансових станиць, їх кількість та озброєння [4, картон 642, і. щ. 1830]. О 9-ій годині 4 березня 1939 року кур’єр з Хусту привіз наказ про негайне роззброєння чехів та захоплення їх позицій у Волівському окрузі. “О год. 20.30 бій закінчився, – писав Г.Яворенко, – ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат”. Це, безумовно, перебільшення. Важко повірити, що така невелика територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати гідну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 року о пів на другу близько 200 січовиків вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуня. Вони відкинули ворога за межі Карпатської України вглиб польської території на чотири кілометри, знищивши за собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, Майдан. До полудня було мобілізовано близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека — загроза угорської окупації [101, с.286].

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав із вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кровопрлитні

сутички 13-14 березня 1939 року значно послабили Карпатську Січ і зробили майже неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. “14 березня тріумфували мадяри, – писав С.Росоха, – що скористали з тих українсько-чеських боїв”. До цього тільки додамо, що значна вина в українсько-чеському кровопролитті лежить на самому С.Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 року прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Бурхливий розвиток подій у Карпатській Україні, як показує аналіз преси того часу, викликав серйозне занепокоєння в політичних колах, що недоброзичливо ставились до Карпатської України. За твердженням проф. П. Стерчо, між Берліном, Римом і Будапештом активізувався обмін думками щодо прискореної окупації Карпатської України Угорщиною. Посилилася антиукраїнська діяльність реакційного уряду Польщі, який вважав, що визрівають умови для встановлення спільного польсько-угорського кордону. Щодо Москви, то вона вважала, що Карпатська Україна стала своєрідним кристалізаційним пунктом Українського Самостійного Руху, і що це найбільша загроза для Радянського Союзу.

Проти Карпатської України, її населення розгорнулася шалена інформаційно-пропагандистська війна [6.1, ф.38, vol.118, p.140-143]. Реакційні кола намагалися доказати антидемократичний характер влади в Карпатській Україні, наявні тут грубі порушення прав людини, репресії. 4 лютого 1939 року на підставі повідомлення телеграфного агентства Угорщини, газета "Пешті Уйшаг" опублікувала провокаційний матеріал про "розправи" Карпатської Січі над русинами і співчуваючими їм угорцями. 5 березня 1939 року ця ж газета писала: "Січовики при допомозі кулеметів придушили повстання у Думенському таборі для інтернованих, куди ув'язнили політичних порушників, які мали іншу думку щодо належності Карпатської України та устрою її внутрішнього життя." 10 березня ця ж газета сповіщала: "Доля Русинська вирішена, бо у Хусті повна метушня, подекують, що Волошин готується за кордон, тому ще важливіша роль належатиме А. Броді у ліквідації русинського питання" [101, с.148].

Як твердять автори книги "Вони боронили Карпатську Україну" [101], антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом усього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що Мадярщина, не шкодуючи коштів, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20-річних цілей, тобто для відновлення свого панування в Закарпатті. А.Волошин у зв'язку з цим звертав увагу своїх урядовців на необхідність організації відсічі випадкам ворожої пропаганди. Він попереджав: "Є оправдані здогади, що мадярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити яко вислід своєї праці. Щоби протистояти тій пропаганді вже тепер, прошу приготувати відповідний матеріал, який маєте на руці, що спростував би вигадки мадярської

пропаганди” [101, с.304]. Він вимагав повідомити, як виглядала “відступлена” територія в 1919 році (зокрема міста Ужгород, Мукачеве та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Вимагав надіслати і відповідні фотографічні матеріали [1.3, ф.17, оп.2, спр.330, л.40].

Дослідники привертають увагу і до інших, характерних для того часу, фактів антиукраїнської пропаганди, яка велася впродовж всього часу існування Карпатської України. Проугорські елементи розповсюджували в містах і селах провокаційного змісту листівки з гаслами: “Вон з чехами”, “Бийте чехів”. Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, який провокував угорський уряд. Т.зв. “Комітет незалежності русинів” закликав населення Закарпаття підтримати ідею відновлення влади Угорщини. Ці заклики звучали так: “Братья – нам не треба чешского и украинского панства... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадьярами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливий свет вернулся? От вас зависит. Голосуйте за общую родину русских и мадьяров”. “Цей же Комітет переконував населення Закарпаття у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона, як твердили автори листівки, “дасть нам волю, заробітки, кращу майбутність” [5.4, Ф. К774, vol.216, р.163; 101, с. 303].

Як свідчать факти, для уряду А.Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди в краї. А.Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ унеможливило протидержавну, протинародну агітацію і енергійно захищати край від інспіраторів провокаційних пропагандистських дій [101, с.305].

Наведені вище факти та матеріали незаперечно свідчать про надзвичайно складну міжнародну і внутріполітичну обстановку, в якій налагоджувалася державотворча діяльність уряду А.Волошина. Постійно зростали загрози національній безпеці держави, втраті її незалежності. Авантюрний, злочинний курс гітлерівської Німеччини на знищення незалежності Чехословацької держави, спроможної в той час істотно впливати на міжнародну безпеку в Європі, підривав міжнародні позиції Карпатської України.

Важливого, першочергового значення набувало повсякденне зміцнення військових формувань Карпатської України – Карпатської Січі, підвищення їх бойової спроможності для гідного протистояння зовнішнім агресорам.

Оцінюючи дію, ефективність різнобічних чинників, що мали вирішальний вплив на становлення збройних формувань Карпатської України – Карпатської Січі, необхідно уважніше розглянути і позитивно оцінити конструктивний вклад у цю справу Організації Українських Націоналістів (ОУН). Документи свідчать, що спроби створити місцевий осередок ОУН в Закарпатті були зроблені ще наприкінці 1929 року. Це зробила активістка ОУН С.Новаківська, котра з числа учнів Ужгородської вчительської семінарії спробувала створити організацію, яка за програмними засадами нагадувала б Галицьке Українське Військове Об’єднання (УВО). Однак на той час ще не

склалися відповідні умови, і організація проіснувала недовго. Після невдалого замаху на одного з головних русифікаторів краю – Є.Сабова, С. Новаківська та інші члени організації були заарештовані й засуджені чехословацьким судом [4, картон 642, і. щ. 312, л.20].

У першій половині 30-х років ініціативу проявив Ю.Химинець – представник молодшої генерації в краї. Починаючи з осені 1934 року на його квартирі в Мукачеві постійно відбувалися зустрічі членів Закордонного ПУНу. Сюди приїжджали Я.Барановський, Г.Чемеринська-Барановська, О. Ольжич, Л.Ребет, Я.Стецько, І.Борковський, З.Коссак-Тарнавський та ін. [82]. У 1936 році виник жіночий відділ юнацтва ОУН, який очолила М.Химинець. Проте націоналістичний рух не набув у краї масового характеру. З другої половини 30-х років Закарпаття стає в центрі уваги ПУНу. В 1937 році Є. Коновалець запропонував створити там його окремих штаб, а Чемеринський видав книгу “Платформа Закарпаття”, яку слід вважати своєрідною програмою ОУН стосовно краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки за умови незалежності всієї України. Про вигідне геополітичне становище Карпатської України писав генерал М. Капустянський. Вже відзначалося, що працю “Воєнне значення стратегічного положення Закарпаття” видав відомий військовий теоретик ОУН М. Колодзінський [179].

1938–1939 роки – період найтісніших взаємин між ПУНом і закарпатськими націоналістами. Тодішній голова ПУНу А.Мельник пригадував: “Перші дні перебрання мною керівництва ПУН виповнені були гарячковими заходами допомогти Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми”. 20 грудня 1938 року воєводський уряд у Тернополі повідомляв Варшаву, що “ОУН планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття”. Члени львівської Політичної Колегії ОУН, що зібрались у Данцігу 19 листопада 1938 року, також обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони дійшли висновку, що “Галичина могла б вислати строкових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів”. О.Думін писав у листі до А.Волошина: “1) Яких фахівців було б потрібно Карпатській Україні? 2) В якій кількості з повищеназваних фахів? 3) Якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?” Того ж року Карпатську Україну відвідав представник уряду УНР в екзилі М.Лівицький, який повідомив А.Волошина про готовність дати в розпорядження цього уряду близько 4000 колишніх старшин і вояків Армії УНР для зміцнення оборони цього краю [1.3, ф.17, оп.2, спр.330, л.77].

Для того, щоб краще з’ясувати ситуацію, до Праги виїхав А.Мельник. Львівський часопис “Діло” повідомляв, що він “мав очолити збройні сили Карпатської України”. За словами генерала М.Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю. Після відвідин Праги А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 року А.Мельник, німецький консул Г. Гофман, С.Росоха і І.Роман приїхали до Перечина, де відбулася таємна

нарада, їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою безпеки, однак те, про що йшла мова в приміщенні перечинської школи – невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі [109, с. 9].

Карпатська Січ, про що вже неодноразово згадувалось, потребувала зброї. ОУН призначила відповідальним за це завдання сотника Р.Ярого, але він цього не виконав. З.Книш, який пізніше виконував обов'язки політичного референта ОУН, писав: “Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України ... при допомозі Ярого саботувала транспорту зброї”. Р. Ярий мав псевдонім “Консул-2”. “Ріко Ярий, – писав сотник В.Шандор, – був референтом із зовнішньої політики, а одночасно зв'язковим між чеськими Окремим та Військовим Штабами, він від імені Проводу Українських Націоналістів мав до діла з політичними та військовими проблемами Карпатської України. Отже, таким чином, впливав на події в Карпатській Україні ... Ріко Ярий, німець, офіцер австро-угорської армії, після війни зразу ж на початку української державності увійшов у зв'язок з українським національним рухом і так здобув довір'я його представників ... Ріко Ярий був одночасно і зв'язковим від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами і нами та проводити з декотрими командантами Січі прони́мецьку політику. Саме вона гнала недостатньо озброєних січовиків проти тяжких кулеметів ворожих армій і танків, де вони гинули. Він командував також ворожими польськими та мадярськими агентами, яких було викрито і зловлено в Головній Команді (вивезених відтак автом німецького консула до Мадярщини), як також і тими, яких не вдалося зловити...” Ніхто з учасників і очевидців змови проти уряду Карпатської України так і не з'ясував роль Р.Ярого [109, с. 8-9].

20 жовтня 1938 року женевська українська пресо́ва служба передала заклик голови ПУНу А.Мельника до українського народу, в якому, зокрема, говорилося про необхідність усіма силами стати “суцільною лавою на службу Нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську Державу”. На заклик відгукнулися тисячі українців, насамперед, галичан. Вони хотіли допомогти молодій автономній країні на її території.

Масовий перехід рядового членства ОУН створював клопітку ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами з Чехією та Польщею назовні. Стало ясным та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що дві чи три сотні галицьких бойовиків більше або менше тут нічого не вирішували”. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А.Волошин просив “не утруднювати йому і так важкого положення у відношенні до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам”. А.Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного

перевороту, внаслідок якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Проте нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу [3, картон 24, і. щ. 286, л.16; 164, с. 260-261].

У 1938 році в Берліні відбулася зустріч представників ПУНу з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв К. Химинець. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Факти стверджують, що саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами ПУНу, що й засвідчило про створення військового штабу. Цей штаб був нелегальним з двох головних причин: по-перше, статут Карпатської Січі давав право вступити до неї тільки тим особам, які мали "краєву приналежність", тобто були громадянами Карпатської України (Чехословаччини); по-друге, члени штабу були відомими діячами ОУН, яких розшукував і вимагав їх видачі польський уряд.

Військовий штаб спочатку очолював полковник М.Аркас, потім полковник Г.Стефанів. М.Чирський керував "Летючою естрадою", М. Михалевич і В.Олександрів відповідали за виготовлення плакатів, транспарантів тощо. Поет і науковець О.Кандиба (Ольжич), який в ОУН займав посаду культурного референта, організував товариство письменників і мистецтвознавців "Говерля", він же став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. З ініціативи О.Ольжича 10 грудня 1938 року в Хусті було створено "Українське Еміграційне Бюро в Карпатській Україні". "Завдання названого Бюро, – говорилося у зверненні його засновників до Президії влади Карпатської України, – є сприяти плановому й доцільному виужиткованню сил, знань й фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного, господарничого й культурного життя Карпатської України" [109, с. 8].

Я.Барановський (Борис Лімницький) відповідав за матеріальну допомогу населенню й уряду А.Волошина; саме через нього відбувалися контакти Закарпаття зі світовими українськими організаціями. О.Сеник (Канцлер, Грибівський) не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але "проявив всі свої зусилля, щоб поміч ... була достатня і своєчасна". Генерал М.Капустянський був викликаний Проводом Українських Націоналістів для окремого завдання. Місцем його штабу була "амбасада" – приміщення, закурене для справ ОУН представниками американської Організації Демократичного Відродження України. Згідно з розробленим планом М. Капустянський мав чекати подальшого розвитку подій. Залучалися до військових справ колишні генерали УГА В.Курманович і В.Петрів. До штабу Карпатської Січі також увійшли З.Коссак (Тарнавський), О.Карачевський (Свобода), Г.Барабаш (Чорний), Є.Врецьона (Волинський). За твердженням Б. Якимовича активну участь у розбудові Карпатської Січі взяв і майбутній головнокомандувач Української Повстанської Армії Роман Шухевич. Після

звільнення за амністією в 1937 р. з польської в'язниці Р.Шухевич нелегально перебрався на Закарпаття і під псевдонімом “Шука” розпочав активну працю в штабі Карпатської Січі. Виконуючи обов’язки старшини для окремих доручень, Р.Шухевич часто їздив до Праги, Відня, Берліна, а завдяки його домовленостям з українськими підприємцями Галичини роздобуто кошти на обмундирування і озброєння шести тисяч бійців Карпатської Січі [303, с.3]. Особливої уваги заслуговує М.Колодзінський (полковник Гузар) – легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття. Його праця “Українська воєнна доктрина” була високо оцінена у військових колах Європи, а її автор став, поряд з відомими теоретиками військового мистецтва, одним з провідних військових фахівців Європи. Полковник М.Колодзінський, як і деякі його товариші, також не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але дотримувався думки, що “коли вже нема розумного виходу з важкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь” [109, с. 8-9]. Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання автора “Української воєнної доктрини”, який залишав поле бою останнім. Будучи важко пораненим, разом зі своїм товаришем З.Коссаком він потрапив до рук угорських терористів, поблизу Солотвина їх розстріляли.

Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю. Пундик визнавав, що Карпатська Січ організовувалася “на швидку руку, а її вояки не мали “відповідного військового вишколу”. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки М. Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П.Скоропадського вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів. З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями й ОУН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку, ближчими до істини є дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. “Трагедія – для десятків молодих людей, – вважав І.Поп, – здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення “українського П’ємонті” у Центрально-Східній Європі” [243, с.64].

Не припинялися зв’язки ПУНУ з урядом Карпатської України в екзилі. П.Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А.Волошин зі своїми однодумцями зустрівся з А. Мельником і навіть підписав договір про співпрацю, в якому проголошувалося: “Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіми силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу”. З опублікованого П.Стерчом документа видно, що від ОУН його підписали А.Мельник, О.Сеник-Грибівський і Я.Барановський-Лімницький, від делегації Карпатської України – А. Волошин, Ю.Ревай і А.Штефан [261, с.

109-110]. Детальніше про хід переговорів і підписання названого документу говорить “Особова справа А.Волошина”. 19 червня 1945 року, перебуваючи в Лефортівській в’язниці, А.Волошин заявив слідчому НКВС Вайндорфу: “...Я мав зустріч і розмову з А.Мельником, але не в Берліні, а в Італії...

Знаходячись в Празі, до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 року прийшли прем’єр-міністр Ю.Ревай і В.Комаринський і повідомили, що вождь українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України... Я погодився вести переговори з А. Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію” .

Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), де вже чекав А .Мельник, його секретар Барановський і професор Римського університету Онадський (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який водночас очолював націоналістичні організації в Італії. З боку уряду Карпатської України – прем’єр-міністр уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і В.Комаринський – керівник пропаганди при уряді. “Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам’ятаю, – згадував А.Волошин. – Добре пам’ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України, для утворення Самостійної України”. Далі Мельник заявив, що створення “Самостійної України” буде здійснено при допомозі українців, які населяють всі землі, і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували. На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію. Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю.Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу” [101, с. 447-448].

З наведеного документа видно, що А.Волошин цей договір не підписував. Однак А.Штефан і Ю.Ревай поїхали до Риму, і не виключено, що договір був ними підписаний, що стосується А.Волошина, то він розцінював запрошення А.Мельника в Рим “як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола”. Сучасний дослідник історії Карпатської України М. Болдичар вважає, що А.Волошин договір з А.Мельником не підписував. Безперечно, А.Волошин не відкидав возз’єднання краю з Великою Україною, вважаючи це справою майбутнього. Протягом свого перебування в еміграції, колишній президент Карпатської України переслідував єдину мету – звільнити територію краю від угорських військ [261, с.109-110].

Дослідники виявляють неоднозначність в оцінці ролі ОУН у розбудові Карпатської України, боротьбі за її незалежність, у створенні військових формувань на Закарпатті, підвищенні боєздатності з’єднань Карпатської Січі.

Звичайно, лише прикрі непорозуміння, різні погляди на можливий розвиток подій обумовили відсутність членів ОУН, провідних діячів Карпатської Січі на вирішальній стадії боротьби січовиків з угорськими агресорами. Але історично важливою була участь ОУН у національно-визвольній боротьбі, яку вели українські патріоти Закарпаття за свою свободу та самостійну державність.

У лютому-березні 1939 року Гітлер ще раз дав зрозуміти, що в його плани не входить створення самостійної Карпатської України. Гортистська Угорщина готувалась до збройного вторгнення на територію Карпатської України.

Карпатська Україна опинилася в критичному стані. На допомогу чехословацької армії розраховувати вже не доводилося. Трагічне зіткнення 13-14 березня 1939 року в Хусті ще більше ускладнило стосунки Карпатської Січі і чехословацьких військових підрозділів, які на той час уже були достатньо складними. Запевнення німецьких властей у підтримці Карпатської України виявилися суцільним підлим ошуканством. СРСР заздалегідь зайняв ворожу позицію щодо Карпатської України, розглядаючи її як авантюрне націоналістичне фашистське породження, вже через декілька місяців у змові з гітлерівською Німеччиною розраховував на розчленування Польщі і захоплення Західної України і Західної Білорусії.

За оцінкою іноземної преси, перед Карпатською Україною постало питання про вибір із трьох альтернатив: здатися на милість Угорщині, стати самостійною або вибрати третє – героїчно померти. Українське населення Карпатської України без вагань обрало дві останні.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної ситуації і фактичним розпадом Чехословаччини, А.Волошин 14 березня 1939 року проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм [101, с.276-277].

На 15 березня 1939 року в Хусті було призначено скликання першої сесії Сойму Карпатської України. В її роботі взяли участь всі 22 обрані послы до Сойму. Головою Сойму було обрано А.Штефана, заступниками голови –Ф. Ревая, С.Росоху, секретарем – М.Кочергана.

Сойм Карпатської України одноголосно прийняв Конституційний Закон великої історичної ваги. В ньому підкреслювалося, що Карпатська Україна проголошується незалежною державою, її офіційна назва – Карпатська Україна, її державний устрій – республіка на чолі з обраним Соймом президентом. Українська мова проголошувалася державною мовою Карпатської України. Закон затвердив барви державного прапора, державний герб. Державним гімном Карпатської України затверджено мелодію і текст “Ще не вмерла Україна ...”

Після прийняття цього Закону Сойм Карпатської України одноголосно обрав президентом держави А.Волошина. Після прийняття присяги, А. Волошин іменував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ – Ю.Ревай, міністр внутрішніх справ – Ю.Перевузнник,

міністр господарства і оборони – С.Клочурак, міністр фінансів та комунікацій – Ю.Бращайко, міністр здоров'я і соціальної опіки – М.Долинай, міністр освіти й релігійних справ – А.Штефан.

Президент А.Волошин проголосив Карпатську Січ регулярною армією Карпато-Української Республіки, став її Начальним командантом, начальником генштабу був затверджений полковник Сергій Єфремов. Окремим наказом було створено Штаб регулярної української армії з її військових спеціалістів на чолі з полковником М. Гузаром-Колодзінським. З того часу на Карпатську Січ, як на регулярну армію, розповсюджувалася дія Женевських Конвенцій відносно ведення війни, охорони військових полонених, згодом, правда, грубо проігнорованих угорськими військовими злочинцями.

Від імені Уряду Карпатської України країнам світу, передусім Німеччині та Чехії, було послано телеграми про проголошення самостійності Карпатської України [1.6, ф.1148, оп.1, спр.24, арк.18-26].

Отже, державно-правовий статус Карпатської України кардинально змінився – вона стала незалежною державою. Карпатська Україна, як самостійна держава, не здобула широкого міжнародного визнання з цілком зрозумілих причин – не вистачило часу, надто складною була міжнародна ситуація.

Але історична велич акту проголошення незалежності Карпатської України цими обставинами ніяк не зменшується. Через чужоземну окупацію поодинокі території України – Західна Україна, Буковина, Закарпаття – довгими віками були відокремлені від себе і від матірнього центру – Києва. У ХХ столітті український народ зробив рішучі кроки, щоб здобути державну незалежність і об'єднати всі українські землі. Всенародні Збори в Хусті в 1919 році, парламент Західноукраїнської Народної республіки 1919 року, Національні Ради Буковини й Бесарабії в 1918–1919 роках одностайно висловлювали своє прагнення до незалежності, одночасно декларуючи свою соборно-державну єдність з Центральною Україною. Проголошення незалежності Карпатської України торувало шлях до завоювання незалежності всією соборною Україною.

Утворення військових формувань Карпатської України – Карпатської Січі мало видатне історичне значення. Цей важливий військово-політичний процес відбувався безпосередньо перед початком Другої світової війни. Через об'єктивні специфічні обставини відносно малочисельні, слабо озброєні з'єднання українських січовиків вступили у нерівний двобій з добре озброєним, набагато чисельнішим регулярним військом гортистської Угорщини – союзниці гітлерівської Німеччини. І цим подали всій Європі яскравий приклад того, як необхідно відстоювати честь, свободу і незалежність своєї Вітчизни.

Нагромаджений досвід у розбудові, керівництві бойовими діями Карпатської Січі, в тому числі і допущені прикрі помилки, повинні повною мірою бути врахованими під час розбудови і реформування Збройних сил

сучасної України.

РОЗДІЛ IV

ДІЇ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ ПО ЗБРОЙНОМУ ЗАХИСТУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Зміна політичної орієнтації гітлерівської Німеччини щодо Карпатської України, фактично її санкція гортистській Угорщині на збройне захоплення території Карпатської України різко змінили міжнародне становище Карпатської України. Відчуваючи на собі фактичну економічну блокаду (обмежений, чисто символічний товарообіг підтримувала лише Румунія), постійно стикаючись з нахабними акціями угорських терористів, наростаючою агресією чужоземних інформаційних служб, які сіяли паніку, зневіру в можливостях влади покінчити з економічним і політичним хаосом, спекуляціями, Карпатська Україна опинилася перед безпосередньою загрозою військової агресії.

Як уже відзначалось, міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 року відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил. Однак на перших порах Берлін не давав згоди на відкриту інтервенцію, і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп у міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Угорщини Б.Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформуванню диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. „В половині одинадцятої, – писав М.Козма в своєму „Щоденнику“, – мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме ситуація, нелегальних і насильницьких засобів” [5.1, Ф. К429, vol.632, p.31; 291, с.108]. Разом з І. Геяшем М.Козма створив „гвардію обірванців” („Саботчопот”) у складі 600 чоловік [101, с.256]. Ще у вересні 1938 року терористичні загони почав створювати С.Фенцик. Групи чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців „Руського скауту”, очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, В.Реберка [101, с. 258].

Діяльність терористичних загонів М.Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. „Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 року, – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону зі 100-200 чоловік – чисельність залежала від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними” [5.1, ф.К429, vol.636, p.76; 29, с. 109].

Пропозицію М.Козми схвально зустріли у Варшаві. 7 жовтня 1938 року посол Угорщини в Польщі А.Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К.Каню, що поляки „рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку – з допомогою агентів. Але до цих пір, поки я не зможу зіслатися на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними" [293, с. 112-113]. Польський генеральний штаб активно долучився до роботи. 10 жовтня 1938 року угорський воєнний аташе в Польщі Б.Лендзел доповідав начальникові генштабу Угорщини, що „в Мукачеве й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам ... По інших дорогах вони скеровують у Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про ситуацію” [6.4, ф. 8546, vol.122, р.180; 291, с.113].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 року. У щоденнику В.Гренджі-Донського є такий запис: „вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з’явилися малярські терористи. Біля станції Бєня вони напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси” [131, с. 23]. Першу появу угорських терористів В.Гренджа-Донський фіксує у жовтні 1938 року. Аналогічної точки зору дотримується також П. Стерчо: „Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 року перша група „Рондьош Гарди" приїхала до прикордонної місцевості Тарпи, а звідти через зв’язок мукачівського мадаря Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну" [261, с. 16]. Українські вчені О.Довганич, З. Пашкуй і М.Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з’явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 року [101, с. 295].

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послові в Польщі А.Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 року угорцям „вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік [6.2, ф. К184, vol.66, р.73]. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон” [28, с. 113]. 14 жовтня 1938 року угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А.Риган, родом із села Дубриничі [131, с. 28]. Однак своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета „Нова свобода" повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва [48, 1938, 20 жов.], а 21 жовтня 1938 року – біля Волівця [131, с. 34].

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командувач 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 року „між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с.Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі „дум-дум" [3, картон 23, і. щ. 5349,]. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників" [3, картон 23, і. щ. 5349]. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення [3, картон 23, і. щ. 5349]. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені [131, с. 73]. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с.Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала [3, картон 23, і. щ. 5349]. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова [3, картон 23, і. щ. 5349]. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами [3, картон 23, і. щ. 5349].

25 листопада 1938 року почалася перестрілка в районі с.Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів обстріляли поблизу Ракошина [1, ф. 3, оп. 1, спр. 32, арк. 1-3]. Наступного дня були затримані кілька „затятих терористів" на чолі з Міхалом Гімро [1, ф. 3, оп. 1, спрр. 44, арк. 1]. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 року Президії крайового управління в Хусті про напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів" [1, ф. 211, оп. 1, спр. 42, арк. 20]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені у зв'язку з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти трьох терористів було вбито. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця „Сабатчопот", яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю [1, ф. 211, оп. 1, спр. 43, арк. 20].

Протягом грудня 1938 року озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув терорист в с. Богдан [3, картон 23, і. щ. 5349]. 7 грудня тридцять терористів з Ужгорода напали на с.Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в

ужгородському напрямку [3, картон 23, і. щ. 5349]. 8–9 грудня по закарпатських прикордонних пунктах було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було [3, картон 23, і. щ. 5349]. 10 грудня було зафіксовано новий напад на с.Довге, а 12 грудня – на с.Горяни [3, картон 23, і. щ. 5349]. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було [3, картон 23, і. щ. 5349]. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку [3, і.с. 5349]. 23 грудня терористи здійснили напад на с.Горяни, а 24 грудня – на с.Барвінкош [3, картон 23, і. щ. 5349]. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [3, картон 23, і. щ. 5349]. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво [1, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 1]. Один із них детально описала „Нова свобода”: „Чотири малярські терористи ввійшли до хати й питали, чи в хаті „не мешкають фінанси”. Переглянули цілу хату, але так нічого не найшли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – *І.Б.*) вистрілами з легкого кулемету” [48, 1939, 12 січ.]. В.Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: „Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях малярські терористи, є то родовиті малярі, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони – приклонники Др.Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300” [1, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 2]. Отже, мова йшла про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 року в Ужгороді перебувало до 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [3, картон 23, і. щ. 5349].

5–6 січня 1939 року „малярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міююш. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі...Терористів, організованих до цього нападу, було 350, майже всі малярі, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці” [48, 1939, 3 лют.]. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [48, 1939, 3 лют.].

Великий бій мав місце 6 січня 1939 року в с.Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники

втрапили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Про втрати терористів з'ясувати не вдалося [3, картон 23, і. щ. 5349]. 16 січня „напали мадярські терористи на сторожу СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із тяжкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то о 1 км. в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцісти” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 56, арк. 5]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 року в с.Барбово [1, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 1]. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС у Кам'яниці [3, картон 23, і. щ. 5349]. Така тривожна інформація ставала все частішою. До чеських прикордонників постійно залучалися вояки Карпатської Січі.

Находили повідомлення, що угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко й примусові. „За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюшської (виноградівської) окружної управи Президії управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування „Сабатчопот” і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так, було з'ясовано, що 14 листопада 1938 року в с.Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорською владою завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в тому році повинні були вступити на військову службу, втекли до Угорщини, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані „Сабатчопот” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 18]. „В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-літній син ... переписували по хатам осіб... Під час складання списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав” [1, ф. 43, оп. 1, спр. 73, арк. 18].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в „околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцери, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані угорським генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколювані в Кішварді близько Тешшбанда, і були під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії було розсіяних коло 2000 мадярських терористів...” [101, с. 300].

Станом на 10 лютого 1939 року угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [48, 1939, 25 лют.]. Відзначимо, що

це були тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю.Білей, даючи інтерв'ю газеті „Нова свобода”, заявляв, що „у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів” [48, 1939, 21 лют.]. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. „Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге”, – повідомляла „Нова свобода” [48, 1939, 3 лют.]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну був той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 року було ув'язнено 345 угорських терористів [1, ф. 3, оп. 2, спр. 17, арк. 3; 26, 1938, 16 жов.]. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили [1, ф. 3, оп. 2, спр. 17, арк. 4].

1. У світлі невинно наростаючого ускладнення міжнародного і внутріполітичного становища в Карпатській Україні належить докладніше розглянути деструктивну, підривною роль у загостренні цієї ситуації тогочасного реакційного уряду Польщі.

Факти стверджують, що уряд, генеральний штаб війська польського, спецслужби Польщі у 30-і роки минулого століття пильно стежили за розвитком полій в Чехословаччині, зокрема у сусідній Карпатській Україні. У травні 1938 р. посол Польщі у Празі Казимір Панец у розмові з послом Угорським послом Яношом Веттштайном підкреслював негативне ставлення Польщі до Карпатської Русі, прагнення не допустити там українського центру, оскільки це, на погляд посла, загрожувало б внутрішньому спокоєві і безпеці Польщі. Польщу, як підкреслювали польські джерела інформації, турбувало те, що у її східних, південних воєводствах, заселених українцями, зростала активність прихильників націоналістичного руху, солідарного з єдинокровними братами з Карпатської України. Репресії з боку властей проти учасників цього руху викликали зростаючу протидію українських патріотів. [35, с.34-35].

Виходячи з своїх національних інтересів, польське керівництво здійснювало енергійні кроки до укладення угод про політичне і військово-співробітництво з Угорщиною. Польщі видавалося, що спільний угорсько-польський кордон, а отже, ліквідація Карпатської України, окупація її території угорською армією, зміцнять зовнішньополітичні позиції Польщі. У червні-вересні 1938 р. у Варшаві шеф другого відділу Генерального штабу угорської армії, полк. Резо Андорка і шеф Головного штабу війська польського ген. Вацлав Стахевич у ході переговорів досягли домовленостей про посилення спільної боротьби проти Чехословаччини і зокрема проти Карпатської Русі. [6.1, ф. 38, vol.83, p.111; 35, с.38].

Як відомо; Мюнхенська конференція залишила відкритою проблему задоволення політичних, територіальних претензій Угорщини до Чехословаччини, зокрема до Карпатської Русі. Будапешт спробував негайно скористатися провокаційними ухвалами Мюнхенської конференції, заручитися підтримкою Польщі.

В жовтні 1938 р. у Варшаві в ході переговорів між міністром закордонних справ Польщі І. Бека та одного з керівників міністерства закордонних справ Угорщини Іштвана Шако польська сторона не наважилася на пропоновану Угорщиною спільну військову акцію, спрямовані на захоплення території Карпатської України, встановлення безпосереднього угорсько-польського кордону [35, с. 54]. Однак Польща заявила про надання Угорщині всілякої політичної, військової, пропагандистської, господарської допомоги у її боротьбі проти Чехословаччини і Карпатської Русі.

Оскільки зміни ситуації в Карпатській Україні викликали спонтанне зростання активності українських націоналістичних угруповань в Польщі, посилення протесту з їх боку проти спроб насильницьки приєднати Карпатську Україну до Угорщини, польське керівництво схвально оцінило задуми Угорщини чинити наростаючий тиск на Чехословаччину, Карпатську Русь. Диверсійні терористичні акти за задумом угорських властей повинні були викликати в Закарпатті стан хаосу, невпевненості, паніку, що неминуче змушувало б владу Карпатської України звернутися до Угорщини з закликом подати військову допомогу, встановити окупаційний режим і таким чином стабілізувати ситуацію.

Польська реакція на події в Карпатській Україні була гостро провокаційною 19 жовтня 1938 р. шеф головного штабу війська польського ген. Вацлав Стахевич видав наказ про організацію і початок польських диверсійних, терористичних акцій проти Карпатської України. Ці акції умовно було найменовано "Лом", керівником акцій було призначено майора Фелікса Анкерстайна. Вже 22-23 жовтня 1938 р. розпочалися диверсійні акції польських терористичних груп в Карпатській Україні [35, с.44]. В наступні дні польські військові керівники намагалися удосконалювати систему керівництва, організацію терористичних дій, їх належне матеріальне, військове забезпечення.

Одночасно засоби масової інформації Польщі розпочали масову пропагандистську, здебільшого дезінформаційну діяльність, з допомогою якої робилися спроби доказати, що чеське військо, полі дія застосовують терор проти русинського населення Карпатської України, порятунок від якого – введення угорських військ, встановлення спільного угорсько-польського кордону, обумовленість цього історичною, політичною, господарською спадщиною.

Польські прикордонні служби, командування військових підрозділів находило взаємодію з бандами у угорських терористів. 10 листопада 1938 р. під час переговорів військового аташе угорського посольства у Варшаві Бели Ленгвкла і ген. Вацлава Стахевича були визначені плани подальшого посилення співпраці угорських і польських диверсантів у боротьбі проти Карпатської України. Польське керівництво задекларувало участь у диверсійній діяльності на території Карпатської України не менше чотирьох батальйонів прикордонників [35, с. 45-47]. Керівник терористичного підрозділу Мальський у рапорті начальникові VI корпусу війська польського

у Львові доповідав, що для виконання бойових операцій в рамках акції "Лом" були використані бойовики, мінери з військових підрозділів, що дислокувалися в Стрию, Калуші, Станіславові, Турці, Саноку. Залучалися і інші вишколені військові підрозділи.

Сучасні польські науково-інформаційні джерела публікують численні документи, які розкривають масштабність, злочинний характер диверсійних, терористичних актів польських терористичних груп на теренах Карпатської України. 21 листопада 1938 р. підп. Тадеуш Гальчинський – шеф відділу Головного штабу війська польського таємно інформував військового аташе посольства Польщі в Будапешті, що протягом жовтня – листопада 1938 р. польські диверсійні загони на теренах Карпатської України вели бої з чеськими прикордонниками, підірвали на шосе біля Окомецо, в районі Сонто, Веречке, пошкодили лінії телефонного зв'язку, знищили садиби чеських прикордонників, поліції. Багато чеських прикордонників в ході нападів були вбиті або поранені. Диверсанти розповсюдили серед населення численні античеські, антиукраїнські листівки [4, картон 642, і. щ. 816; 35, с.228-230; 35, С. 228-230].

В ході терористичних акцій, підкреслювалося в іншому донесенні, було знищено один залізничний і чотири шосейні мости, виведено з ладу телефонний зв'язок на важливих напрямках. Були знешкоджені прикордонні поліцейські пости в районі сіл Нижня Веречка, Латурна, Завадка, Беласовиця. Терористичні дії було поширено на напрями Ужок- Березня, Клімець – Свалява, Опожець – Свалява, Витків – Волова. В ході бойових дій було багато вбито і поранено чеських прикордонників і поліцаїв. Хоч визнавалося, що і серед польських диверсантів є чималі втрати. [35, с. 265].

2. 27 жовтня 1938 року польські терористи здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [131, с. 44], а наступного дня напали на міст у Вучковому [131, с. 71-72]. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема Й.Лой. В с.Торунь польські терористи вбили синевирця І.Костя. 10 листопада 1938 року Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи „затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть” [1, ф. 3, оп. 2, спр.5, арк. 8]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 року „кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт– І.Б.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених” [48, 1938, 25 лист.]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 року. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна [48, 1938, 20, 25 лист.; 131, с. 77-93].

Із телефонограми угорського посла в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані від 9 листопада 1938 року випливало, що поляки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. „Питання про Русинську область, – писав А.

Хорі, – слід вирішити швидко і докорінно. Можливо, що ми можемо досягти цілі винятково з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярному угорському війську” [5.1, ф. К429, vol.608, р. 40; 28, с. 133].

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 року завдали Карпатській Україні збитків на суму 277500 кч [1, ф. 3, оп. 3, спр. 65, арк. 1]. Жителі с.Торунь повідомляли свій уряд, що „дня 5.XII. 1938 року наклали терористи екразит (вибухівку – *І.Б.*) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.XII. уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч...” [1, ф. 4с/18, оп. 1, спр.45, арк. 1]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 року на польсько-чеському пограниччі загинули „3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей” [1, ф. 3, оп. 3, спр.65, арк. 1]. 28, 29 і 31 листопада 1938 року польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [3, картон 23, і. щ. 65735/38]. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів [3, картон 655, і.с. 2012]. Напади польських терористів не припинялися також у січні – лютому 1939 року Так, на с.Присліп „напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину та його дружину” [1, ф. 3, оп. 3, спр.159, арк. 9].

3. Фелікс Аккерстайн 11 грудня 1938 р., підводячи певні підсумки диверсійної діяльності в Карпатській Україні в ході реалізації акції "Лом" назвав підрозділи, які особливо відзначилися: Бонецький, Флоріан, Новий, Бачинський, Розлуч. Бойовики нищили залізничні, шосейні мости, телефонні комунікації, водні греблі, поштові приміщення, поліцейські, прикордонні поети. Диверсанти масово розповсюджували античеські, антиукраїнські листівки з закликами прискорити введення угорських військ, скинути існуючу владу Карпатської України [35, с. 266-267].

Уряд Польщі, військове керівництво, костел, засоби масової інформації високо оцінили бандитські, диверсійні "подвиги" учасників акції "Лом" на теренах Карпатської України, всіляко виправдовували їх як дії, спрямовані на превентивний захист безпеки і політичної стабільності у самій Польщі.

Опубліковані документи дають підстави стверджувати, що диверсійні, терористичні дії польських формувань проти Карпатської України носили протиправний, провокаційний характер, цілком вписувалися у загальну стратегічну концепцію нацистської Німеччина на ліквідацію Карпатської України, передачу її території Угорщині, яка ставала слухняним партнером

по антикомінтернівській коаліції.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 року у Нижньому Студеному при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли “пістоль із значком “Церба” [48, 1938, 25 лист.]. 15 листопада 1938 року в затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразка, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з написом “Краків” [48, 1938, 20 лист.]. 23 листопада 1938 року група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який “усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях” [28, с. 87]. 27 листопада 1938 року „Нова свобода” повідомляла: “Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких ... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну” [48, 1938, 27 лист.]. Необхідно відзначити, що до певного часу чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТООС і Карпатської Січі зі знешкодження терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. М.Козма був переконаний, що ведення „малої війни” слід доручити будь-якому “колишньому отаману розбійницької ватаги” [257, с. 257]. Щось подібне читаємо в іншому місці “Щоденника”: “Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки” [5.4, ф. К774, vol.114, p.40; 101, с. 301].

Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав “Орден хоробрих”, який ще в 1920 році заснував М.Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані “вільні загони”, які очолював уже згадуваний Геяш. Основним завданням цих загонів було знищення неугорського населення на території Закарпаття, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаби, опублікованій у 1939 році. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана [5.4, Ф.К27, р. 39]. “Я не чекаю, – писав Д.Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з’явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у

колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!” [5.4, Ф. К27, р. 38]. Один із лідерів партії “схрещених стріл” Мивау ще у 1938 році наголошував, що „націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю” [5.4, Ф.774, nr. 546, vol. 282, р. 290-291].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі „з підрозділу Унгвар”. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи [5.4, Ф. 774, nr. 8546, vol. 122, р. 65]. Зафіксовано факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою [5.4, Ф.774, nr. 8546, vol. 122, р. 180]. У відповідь почали надходити протести проти терору, зокрема у Великому Бичкові [5.4, Ф.774, nr. 8546, vol. 122, р. 181]. Отже, групи терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що чинились у центральній частині Карпатської України.

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с.Синевирська Поляна І.Лобода писав у листі до батька: „Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... Поодинокі польські бандити протягом дня ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло” [48, 1938, 20 лист.]. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: “З метою забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Ці заборони... триватимуть до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 року” [1, ф. 17, оп. 2, спр.319, арк. 6]. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 року до березня 1939 року. В. Гренджа-Донський писав, що вони „стероризували і перестрашили народ” [131, с. 108]. А.Волошин заявив, що „виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття, та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин” [1, ф.3, оп. 1, спр. 9, арк. 2]. Змушений він був також визнати, що “Карпатська Україна самостійно не в силі відбити їх напади” [1, ф.3, оп.3, спр. 156, арк. 1]. Після вторгнення хортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської

армії і брали безпосередню участь у репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

Детальний розгляд підривної, терористичної діяльності, що протягом тривалого часу велася добре вишколеними, відмінно оснащеними терористичними групами, надісланими з Угорщини і Польщі, покликаний показати справжні цілі майбутніх агресорів: у Карпатській Україні дестабілізувати політичну ситуацію, викликати серед населення паніку, невпевненість у можливостях влади стабілізувати ситуацію, підтримати проугорські елементи, їх опозиційність щодо політики уряду, морально готувати населення до, як видавалося, неминучої окупації Карпатської України Мадярщиною.

Проголошення Словаччини самостійною державою свідчило про остаточний розпад Федеративної Чехословацької республіки. Складне міжнародне становище, як і ця подія, змусили уряд, очолюваний А. Волошином, прискорити акт проголошення незалежності Карпатської України. Ще до відкриття Сойму А. Волошин проінформував Берлін про проголошення незалежності Карпатської України і просив у Німецького рейху захисту. Одночасно в телеграмі Гітлерові А. Волошин повідомляв, що угорські війська перейшли кордон поблизу Мукачева. Як і треба було сподіватися, відповіді, а тим більше колись обіцяної допомоги, не було. Посол Франції в Берліні Колондр у листі до міністра закордонних справ своєї країни висловився з цього приводу абсолютно песимістично: "... Події у Словаччині знайшли зразу ж відголос у Підкарпатській Русі; пан Волошин своєю чергою проголосив незалежність свого краю, якого ситуація здається надзвичайно складною. Справді, у ході перестрілок з чеськими елементами, угорське військо проникло на територію Рутенів, в той час, коли уряд Будапешта скерував до Праги ультиматум, вимагаючи негайного виводу чеських військ з Підкарпатської Русі. Зі свого боку пан Волошин телеграмою домагається допомоги і підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання..." [108, с.7]. Дійсно, ніякої "захисної реакції" з боку Німеччини, Італії чи Великобританії, Франції не послідувало. СРСР обмежився формальним осудом агресії Угорщини. Отже, доля Карпатської України залежала від змови великих держав, які плодили різні політичні комбінації, далекі від інтересів захисту прав і безпеки малих народів Європи.

13 березня 1939 року німецький посол у Бухаресті Ердмансдорф повідомив регента Угорщини Горті і прем'єр-міністра Телекі про дозвіл Гітлера на захоплення Угорщиною Карпатської України одним ударом. Регент М. Горті негайно відповів Гітлеру: „Я не можу ніяк виразитись, який я щасливий, бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини – я не радо вживаю великих слів – фактично є справою життя... Беремося до справи з великим ентузіазмом. Доручення вже видано. В четвер, 16-го цього місяця, відбудеться прикордонний інцидент, а в суботу рушить великий наступ. Я ніколи не забуду цей доказ приятельства, й Ваша Ексцеленція може вічно рахуватися на мою крицеву вдячність” [5.1, ф. К429, vol.17, р.94; 108, с.7-8].

Як вважає М.Вегеш, а також інші дослідники, йдучи на такий крок, Гітлер, звичайно, розумів, що втрачає союзників в особі українців, зокрема Галичини, які палко підтримували Карпатську Україну і її боротьбу за незалежність. Авантюризм, нахабство Гітлера проявились у тому, що не бралась до уваги можлива реакція на захоплення Угорщиною Карпатської України з боку СРСР, Великобританії, Франції. Відомо й те, що певна частина німецького генералітету не поділяла поглядів Гітлера з приводу Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Клайст заявляв: "... я весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми не можемо раптово розірвати стосунки після того, як пробудили в них надію, особливо після утворення Закарпатської України. Аналогічної думки дотримувався соратник Гітлера А.Розенберг: "та велика довіра, говорив він, яку українці відчували у всі часи до Німеччини, не повинна бути зраджена. У протилежному випадку виникає загроза, що наша політична ідея не буде досягнута, і німецька кров проллється марно". Ці аргументи не справили на Гітлера ніякого враження. Гітлер обмежився тим, що заявив: "Це трагічно, але неминуче" [108, с.8]. Отже, нацизм ще раз продемонстрував притаманну йому підступність, нехтування елементарними нормами моралі, порядності, коли мова йшла про реалізацію планів володіння над світом.

Спроби уряду, окремих міністрів, дипломатів Карпатської України через звертання до керівних кіл Німеччини, Італії, Угорщини, Великобританії, Франції зняти напругу, політичними засобами відвернути загрозу військової агресії, наслідків не дали. Агресори, як заохочення, сприйняли відверто антиукраїнську позицію щодо Карпатської України з боку Радянського Союзу

Проти Карпатської України гортистська Угорщина зосередила достатньо потужні з'єднання вторгнення.

За підрахунками П.Стерча, „в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня 1939 року на самому відтинку Мукачеве-Ужгорода було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того, на захід від Ужгорода, біля словацького кордону, було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії". Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 року 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді [101, с. 330].

Напад угорських військ на Карпатську Україну мав свій авантюрний підтекст.

Видавалося нелогічним, щоб супротивник заздалегідь розголошував про свої агресивні задуми. Можна припустити, що й головне командування збройних сил Чехії було слабо проінформоване про можливий найближчий перебіг подій на Підкарпатській Русі, у такій же мірі в Чехії, Моравії, Словаччині.

Зазіхання на територію Закарпаття, як стверджують документи, обумовлювало, до певного часу утаємничений, курс угорського керівництва на прискорену розбудову власних збройних сил. Не в останню чергу воно усвідомлювало, що матиме справу зі збройними силами Чехії, в 30-і роки минулого століття одними з найбоєздатніших в Європі.

За мирним договором гортівська Угорщина могла утримувати до 30 тисяч вояків без важкого озброєння. Але вже в 1938-му році Угорщина мала майже 70-тисячну добре вишколену, модерно озброєну армію. За твердженням колишнього полковника гортівської армії Данієля Кальмана, тільки у 1938-му році армія одержала 1402 бойові автомашини „Ботонд”, 1650 машин „Форд”, 240 машин „Мерседес-Бенс”, а бюджет Міністерства оборони складав біля 220 млн. пенгів [6.1, ф. 38, vol.216, р.70; 169, с.101].

Згода гітлерівського керівництва Німеччини на насильницьке приєднання території Карпатської України до Угорщини викликало поспішність, авантюризм у діях командування збройними силами Угорщини

Угорський підполковник О.Бенді вважав абсурдним наказ про наступ в умовах, коли 35 відсотків особового складу його підрозділу мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки. Угорські джерела стверджували, що такий стан був і в інших підрозділах угорської армії, розташованих у прифронтівій смузі.

Угорські архівні документи містять інформацію про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах угорської армії напередодні вторгнення на територію Карпатської України. В архіві зберігся запис підполковника О.Бенді, який він зробив у звіті міністерству збройних сил Угорщини про хід „березневої операції”: „Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами Мукачівського замку починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Олойот Билді оголосив тривогу і видав розпорядження Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...” [6.4, ф. 8846, vol.180, р. 817; 86, с.62].

Як випливає з наявних документів, 14 березня 1939 року угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Угорський напад виявився певною несподіванкою для загонів чеської прикордонної служби (СТОС), „оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, що їх усно висловлювали угорські прикордонники воїнам СТОС, оскільки

такі погрози висловлювалися в численних листівках, їх ніхто серйозно не сприймав, – стверджував один із офіцерів чеської прикордонної служби”. Вказувались навіть дати початку наступу угорських військ. Але жодного разу ці погрози не були здійснені. Тому масштабніше зростаючим загрозам останніх днів ніхто не вірив. Згодом очевидці подій пригадували, що за декілька днів до вторгнення на дільниці кордону, що охороняла рота " Ракошино" мадярські офіцери частіше оглядали демаркаційну лінію між Горондою і Росвиговом. Їх супроводжувала патрульна служба. В листівках, розповсюджуваних у селах прикордонної зони, місцеве населення заклиалося бути готовим до вступу угорських військ. Але повідомлення, заклики такого роду звучали майже кожного дня, тому вони розглядалися як частина пропагандистської кампанії, покликаної деморалізувати населення, підірвати позиції органів влади Підкарпатської Русі.

Подив у очевидців тих подій викликало й те, що угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходилися біля демаркаційної лінії, виходили з приміщень за білого дня на очах воїнів чеської прикордонної служби, виходили до мосту і шикувалися до наступу. Як потім стверджували угорські офіцери, близькість до кордону не дозволила угорцям скритніше вийти на стартові бойові позиції.

Факти стверджують, що командир 12-ї чеської дивізії генерал Л.Прхала, одержавши інформацію про початок наступу угорських військ, звернувся з вимогою до угорського керівництва про негайне зупинення просування військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що цю вимогу виконати технічно неможливо [5.3, ф. К27, vol.616, p.35]. За даними угорських джерел, 14 березня 1939 року угорські війська, не зустрічаючи сильного опору з боку чеської прикордонної служби, наблизилися до Веречанського перевалу. Просування військ було досить повільним, бо, як згодом писав один з учасників наступу, заважав сніг, що місцями досягав 20-30 см, а також те, що війська агресора знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало наступ, змушувало військові колони приблизно через 7 кілометрів робити перепочинок. До перевалу дійшла половина особового складу наступаючого угорського полку. Ці втрати пояснювалися, головним чином, несприятливими кліматичними умовами, великою кількістю недосвідчених, недостатньо загартованих військових новобранців. 15 березня 1938 року о 14 годині за місцевим часом угорські війська вступили у Нижні Ворота, де їх урочисто зустрів натовп прихильних до Угорщини людей. Через невеликий проміжок часу угорські війська вийшли на Бережанський перевал і там зустріли почесну польську варту, яка засвідчувала встановлення спільного угорсько-польського кордону. Все це відбулося без протидії з боку чеських військ [6.4, ф.8546, vol.122, p.312; 86, с. 62-63].

Угорські джерела вимушені була визнати, що зовсім інакше розвивалися події на демаркаційній лінії Шаркань – Лалово – Кольчинох – Росвигово – Ракошино – Середнє – Ломанинці. Цей рубіж захищали роти

чеських прикордонних військ "Доманинці", Рокошино", "Кольчино", взводи „Під- монастир – Монастир", "Лалово", "Залуж", "Макарьово", "Шаркадь", які були добре озброєні. Перші ж сутички з угорськими нападниками засвідчили, що чеські прикордонники за рівнем вишколу, озброєння достатньо спроможні дати нищівну відсіч агресорові. І чеські, й угорські архівні документи дають підстави стверджувати, що 14 березня 1939 року малярські війська розпочали наступ у напрямі сіл Горонда – Страбичово, а також східну частину села Чомонин. Чеські підрозділи прикордонників на чолі з Заїчеком у Чомонині і старшим стражмістром Волною в Страбичові, стражмістром Раділом у Горонді, вдало взаємодіючи, утримували займані позиції протягом всього дня і тільки відсутність боєприпасів змусила надвечір ці підрозділи відійти за року Латорицю.

Є документальні свідчення про те, що близько 6-ї години 14 березня 1939 року малярські військові підрозділи розпочали атаку в напрямі Росвигово– Підмонастир–Монастир. Чеські прикордонні пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до збройного захисту. Малярська піхота атакувала монастир із заходу та півдня, наблизилася на відстань достатньо близьку для безпосередньої атаки. Але була зустрінена вогнепальною зброєю і ручними гранатами, понесла відчутні втрати, рятувалася втечею. Наступного дня чеський підрозділ "Щаркаль", хоча й ізольований від основних боєдатних сил, взяв у полон 11 малярських солдат, знищив кулеметним вогнем ще частину малярського підрозділу, що здійснював напад [3, картон 23, і. щ. 6817].

Угорські нападники зазнали великих втрат і в районі сіл Лаки, Пістрялово, Ромочевиця. Не вдалося угорським військами за першою атакою оволодіти селами Дравці, Баранинці, Часлівці, Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які наступали на с.Лалово, були відкинуті назад. У районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк. Поблизу Невицького угорські нападники зустріли запеклий опір чеських прикордонників, тому змушені були застосувати важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі [3, картон 23, і. щ. 6840; 86, с. 62-64].

В інформації угорських і чеських військових керівників, повідомленнях преси розкривалася достатньо повна картина військового протиборства угорських і чеських військ, хоч не обходилося без тенденційних, упереджених оцінок окремих подій, конкретних зіткнень. Чеські військові прикордонні підрозділи, відбиваючи атаки угорських нападників спиралися на широку підтримку населення, взаємодію з місцевими загонами Карпатської Січі.

Такий перебіг військових зіткнень, як підкреслювалося, без особливих успіхів угорських агресорів тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня 1939 року, тобто до часу, коли генерал Л.Прхала оголосив наказ про евакуацію чеських військових частин і державних службовців з території Підкарпатської Русі. З цього часу чеські війська фактично припинили збройний опір угорським нападникам, залишаючи один населений пункт за іншим. Ця одностороння,

по суті зрадницька щодо Карпатської України акція обумовлювалася тим, що надійшла інформація про вступ 15 березня 1939 року німецьких військ у Прагу. Чеська держава як самостійна структура переставала існувати. Командування чеських військ, що знаходилися на території Карпатської України були зацікавлені у швидкій евакуації військ, вони прискорено готували до вивезення майно, озброєння, спалювали документи. Фактичний опір угорським військам припинився. Військові чеські підрозділи відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини, розташовані на схід від Свляви – через Хуст і Тячево – до Румунії [86, с. 64-65].

Отже, Карпатська Січ без озброєння, боєприпасів, опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами угорських агресорів.

На звернення штабу чеських військ, дислокованих у прикордонних районах Карпатської України, мадярська сторона погодилася забезпечити повну евакуацію чеських сімей. Від чеських військовиків вимагали негайної капітуляції та невтручання у воєнні дії. Було заявлено, що тим, хто капітулює, буде гарантовано волю, а не полон, з майном вивезуть їх туди, куди буде виявлено бажання.

Становище в Карпатській Україні катастрофічно ускладнювалося. О 5-й год. вечора 15 березня 1939 року міністерство закордонних справ Німеччини надіслало телеграму своєму дипломатичному представникові в Хусті докторові Г.Гофманові, в якій просило усно проінформувати уряд Карпатської України, що з огляду на те, що мадярські війська на широкому фронті просунулися вже вглиб Карпатської України, уряд Німеччини радить йому не чинити опору. Так як справи зараз стоять, уряд Німеччини вважає, що він не є в позиції прийняти охорони [296, с.216-217]. Підкреслимо, що Сойм, як і уряд Карпатської України, не прийняли ультимативних вимог Німеччини, за якими стояли Італія і, безумовно, Угорщина й Польща. Не дали позитивних результатів переговори з Румунією щодо спільної боротьби з угорською агресією.

Ввечері 15 березня 1939 року міністр військових справ Карпатської України Степан Клочурак своїм наказом утворив штаб національної оборони Карпатської України на чолі з полковником С.Єфремовим. Не порушуючи внутрішньої організації збройних сил Карпатської України, не підміняючи функцій керівництва оперативними діями з боку полк. Михайла Гузар-Колодзінського, цей наказ означав у державно-правовому розумінні визнання того, що мова йшла про регулярну армію держави, яка підпала під юрисдикцію Женевських Конвенцій щодо ведення війни і охорони військовополонених. Мадярські знущання над полоненими січовиками у в'язницях і концентраційних таборах, зокрема у Великому Бичкові, Варю Лапоші та ін., що мали місце після припинення військових дій, були військовим злочином, грубим порушенням норм міжнародного права [101, с. 329].

Карпатська Січ виявилася єдиною силою, що протистояла армоді завойовників. Чеські війська під командуванням генерала Сватека, які запевняли, що стримають наступальні атаки угорських агресорів, як тільки прийшли відомості про окупацію німецькими фашистами Чехії і Моравії, відмовилися від будь-яких бойових дій.

15 березня 1939 року, коли угорські війська групи “Схід” рухалися в напрямі на Хуст, з’ясувалося, що попередній штаб Карпатської Січі бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, властиво, в часі боїв проти мадярів не існував. Виняток становив тільки полковник М.Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони [1.3, ф.17, оп.2, спр.330, л.67].

16 березня 1939 року уряд Карпатської України з допомогою газети “Нова свобода” звернувся до населення краю з мобілізаційним закликком такого змісту: “Бувші військові старшини, підстаршини і вояки, голосіться! При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полковника Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові старшини, підстаршини й вояки, голосіться до головної команди армії. І тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який не заоферував свої прислуги своїй Державі. Служили ми цісарям, всяким чужим президентам, то послужім тепер своєму народові. Вояки, Вас кличе рідна держава” [261, с. 218-219].

На жаль, цей заклик не дійшов до всіх громадян. Згодом стало зрозуміло, що такий заклик був надто запізним. Не було належної організації комунікаційної мережі, не вистачило часу. І все ж, українці всіх соціальних прошарків, різного віку, відгукнулися на заклик уряду, хоч невдовзі зіткнулися з тим, що не було зброї, одностроїв, налагодженого постачання найнеобхіднішим.

Документи, свідчення колишніх воїнів Карпатської Січі переконують у тому, що наступ угорських військ зустрів відчайдушний опір січовиків. За даними військової розвідки Угорщини, на час боїв у рядах Карпатської Січі нараховувалося приблизно 15 тисяч воїнів, в тому числі понад 7 тисяч одягнених у військову форму. На озброєнні Січі було 1200 гвинтівок, 5000 пістолів, а в групі “Хуст” було 15 танків. Ці дані, як свідчать інші джерела, були явно і зловмисно завищеними. Називалися цифри від 10-12 тис. до 2-4 тис. бійців. Професор В.Худанич стверджував, що січова організація Хуста і району – за загальним визнанням боєздатніша – налічувала 1600 організованих членів та 3000 кандидатів. Найскладнішою проблемою залишалось забезпечення стройовиків зброєю.

Бійці Карпатської Січі, народні ополченці перші бої з угорськими агресорами провели на світанку 15 березня 1939 року в околицях сіл Ворочево, Середнє, Старе Давидково, Пістрялово, Лалово, Ромосевиця, Фанчикрво, Текова, Веряці, Буково, Малої та Великої Копані. Бої були запеклими.

Але ще запекліші бої розгорнулися в зв'язку зі спробами угорських гонведів захопити столицю Карпатської України Хуст. Напередодні боїв воєнний кур'єр, капітан угорської армії Вільмош Віллердінг, з'явився у Хусті із вимогою штабу гонведів, міністерства закордонних справ Угорщини про негайну і беззастережну капітуляцію Карпатської України. Ультиматум з обуренням було відхилено. Тоді 24-й батальйон прикордонників-гонведів розпочав наступ безпосередньо на Хуст. Попередньо необхідно було взяти Виноградово, Копаню, Королево. У Великій Копані знаходився штаб Карпатської Січі, а Севлюні (Виноградово) обороняло біля 3 тис. бійців-січовиків. Тут розміщувалась і мотомеханізована рота, у розпорядженні якої було 12 танків і панцерників. На підмогу наступаючим гонведам прибув барон, підполковник Карло Унгар, зі своїм з'єднанням, яке розпочало штурм Хуста в обхід на Теково, Королево, Криву, Велятино. Інша колона гонведів штурмувала Хуст у напрямку Букове, Мала і Велика Копаня, Рокосово. На озброєнні гонведів була краща військова техніка, в тому числі і протипанцерні гармати. У січовиків була легка зброя, не вистачало боєприпасів. Сили січовиків швидко виснажувалися. На правому фланзі боїв поблизу Королево південно-західний вихід намагалися блокувати з'єднання січовиків, ними було блоковано і район Веряці, долину потічка Ракош. Після короткого запеклого бою більшість січовиків загинула смертю хоробрих. З правого крила ворог безпосередньо наблизився до Хуста.

Найдовша суцільна лінія фронту, яку створили чеські підрозділи і січовики, пролягала через населені пункти Королево–Велике Копаня–Рокосово, на підступах до Хуста. Тут захисники Карпатської України тримали оборону впродовж цілої доби – від другої половини 15 – до першої половини 16 березня. У смузі цієї оборони січовики провели свій головний бій, що відбувся на Красному Полі поблизу Хуста.

Ліва колона гонведистів, підтримана танками, панцерниками, літаками, атакувала чеських воїнів і карпатських січовиків, що окопалися по обидва боки шосейного шляху на висотах перед Кокосовим на Красному Полі. Угорській армії тут протистояло біля двох тисяч січовиків. Серед обронців була значна кількість молоді, гімназистів, студентів колишньої Ужгородської чоловічої учительської семінарії, директором якої свого часу був А.Волошин, учнівська молодь із Хуста, Севлюща, Великої Копані, Білок та інших населених пунктів. Командував боєм полковник М.Гузар-Колодзінський. Бій був важкий, жорстокий і кровопролитний. Тяжко поранений був і командувач боєм М.Гузар. Через кілька днів його, взятого в полон разом з ад'ютантом З. Коссаком, було розстріляно. Як засвідчує телеграма, надіслана мадярським генералом у столицю Угорщини 18 березня, у боях на Красному Полі загинуло біля 230 січовиків, чеських воїнів і добровольців – переважно учнів, гімназистів. Втрати угорців убитими становили близько 160 чоловік і близько 400 чоловік одержали поранення. У телеграмі зазначалося, що в боях по лінії фронту від Королева до Хуста угорці взяли в полон багато чехів і 450 січовиків, серед яких було багато січовиків з Польщі (Галичини) [6.4, ф.8546,

vol.122, p.180-181; 174, с.61; 183, с.60-169].

Фактично, перед добре озброєним агресором опинилася молодь, учні гімназій, зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням надійшов до окремих округів. Житель с. Лозянське, що на Міжгірщині, В.Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. “По короткій обороні (півгодини), – згодом писав Я.Голота, – відступили січовики на лінію Копаня – станція і міст на Тисі. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тими, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головно артилерійським вогнем... Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту” [170, с. 140]. Гімназист В. Поштак писав, що “мадяри половили багато семінаристів, Юду, біля десяти інших. Всіх розстріляли...” [170, с. 139].

16 березня 1939 року о 5 годині почався угорський наступ на Королево. “Я позиції боронив, – пригадував поручник І.Чучка, – але Королево впало о 10ій годині. З Королево повернула решта живих січовиків під команду проф. Голоти. Я вже мав біля 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл на праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл на ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту – вздовж залізниці Рокосово – Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків, і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо” [170, с.134-135]. Бої на окремих ділянках фронту описали І.Рогач і М.Чумалівський [170, с.121-122].

Львівська газета "Нова зоря" писала: “Не дається заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягало багато сотень вояків” [51, 1939 року, 20 бер.]. Німецький журналіст і вчений Аксель Шмідт писав: "Недивлячись на кровопролиття, Карпатська Україна була сповнена бажання доказувати волю і прагнення українців у майбутньому бачити і створити свою власну державу”. В такому ж дусі висловлювалися інші засоби масової інформації [354, с. 191].

17 березня 1939 року рештки знекровлених у боях, знесилених, морально пригнічених загонів Карпатської Січі залишили територію Карпатської України. Багато січовиків опинилося в угорському полоні. Інші перейшли румунський кордон або були видані полякам. Є.Стахів, учасник подій, писав, що вони „були розбиті морально, голодні брели пригнічені. Близько 600-700 бійців перейшли румунський кордон біля Мараморош – Сигета вранці, о 5 годині у суботу 17 березня 1939 року. Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О.Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин [170, с. 11]. Однак існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до

відступаючих січовиків.

На території всього Закарпатського краю був встановлений жорстокий режим угорського диктатора Горті, найближчого соратника гітлерівської Німеччини, з усіма притаманними йому атрибутами: тюрмами, концентраційними таборами. Незважаючи на велику чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ чинила опір. “Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, – писав кореспондент галицького журналу “Жіноча доля” [44, 21 березня 1939 року], – в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії”. Аналогічно можна прочитати в іншому виданні: “... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю” [51]. Угорські власті змушені були визнати, що під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала численних убитих, ранених, пропавших безвісти і полонених.

18 березня 1939 року останні захисники Карпатської України припинили опір. Однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах. В горах між Великим Бичковом, Кобилецькою і Квасівською Полями та Раховом діяли партизани, яких очолювали С. Росоха, М.Крупа, О.Ворохта. “Поява карпатських січовиків у горах, – писав Ф.Попович, – підбадьорила населення і піднесла їх дух. Зародилася надія на скоре визволення і краще майбутнє” [244, с.665]. Угорська влада кілька разів оголошувала амністію всім тим, хто припинить боротьбу, але безуспішно. Після того, як керівництво діями всіх партизанських груп взяв на себе С. Росоха, було вирішено “звільнити від дальших обов’язків в партизанці всіх, котрі не народжені в Карпатській Україні. Місцеві січовики мали допомогти їм дістатися за кордон” [244, с.666]. У травні 1939 року партизанів Карпатської Січі на Рахівщині очолив О.Ворохта. “Бойові акції партизанів ... таки не дали мадярам спати. На початку травня мадяри видали для населення відозву з останньою пригадкою, щоб здати всіляку зброю і негайно зголосити всіх і підозрілих, і чужих людей. З цією відозвою три дні і три ночі бродили по горах в надії, що вони розгромлять “січ-банду”... Ворог тримав нас досить гостро, і ми також мусіли запрягтися до роботи і час до часу розвозили і розліплювали летючки з різними закликами до Рахова і Великого Бичкова. А коли більшовики зайняли Галичину, то багато з наших хлопців у добрій волі і надії на краще майбутнє перебрався за кордон і опинилися в Галичині” [244, с.667]. Партизанський загін у Волівському окрузі очолювали Ф.Тацинець-Крот і О.Тарасюк. До його складу входили жителі з різних верховинських сіл і галичани. Після оголошення амністії Ф.Тацинець повернувся до рідного села Келечин, після чого був заарештований і розстріляний поблизу Волового

Угорські архівні документи підтверджують всю небезпеку для Будапешта дій партизанських загонів. Генеральний штаб угорської армії в березні 1939 року вирішив провести ряд бойових операцій по “очищенню”

Карпатської України “від чужих елементів, а про “очищення” доповідати кожні десять днів”. Гортисти цілком серйозно поставилися до існування “банд січовиків”, як вони називали загони українських партизанів. Саме з цією метою збільшувалась кількість військ в окремих округах. Це стосується і жандармського корпусу.

Документи угорських архівів дають можливість з’ясувати головну причину тривалості дії партизанських січових загонів: їх діяльність була не стільки відчайдушною спробою противитись угорській окупації, як відповіддю на масові репресії і колонізаторську політику “визволителів русинів”. Берлін вимагав, щоб “після окупації Карпатської України Угорщиною було взято до уваги німецькі транспортні потреби та економічні інтереси імперії”. За перші два місяці окупації на роботи в Угорщину було відправлено 59377, а в Німеччину – 68640 осіб [5.4, ф. К774, vol.1244, p.117]. Вже в березні 1939 року Закарпаття заповнили угорські агенти, які вербували робітників на роботи до Німеччини. У першій половині березня 1939 року в Ужгороді було відкрито представництво Міністерства сільського господарства, яке займалося єдиним питанням – набором робітників на роботи в Угорщину.

Уже згадуваний М.Козма зізнався, що “завоювати Закарпаття при допомозі німців було легко, але важко буде його утримати, тому що угорці не вміють добре поводитися з іншими народами”. Для угорської військової адміністрації кожний закарпатський інтелігент вважався підозрілим і небезпечним. Один із агентів доносив, що “закарпатський народ знаходиться в значній мірі під впливом греко-католицьких священників, 95 відс. яких добре себе вели у міжвоєнний період. Що стосується вчителів, то 60 відс. з них треба негайно звільнити, бо вони прихильники українського напрямку”. Жертвами репресій гортистів ставали різні категорії місцевого населення, однак найбільш жорстоко окупанти поводитись з членами Карпатської Січі. “Під натиском окупантів ми змушені були відступати, – пригадував І.Піпаш, – патріотам довелося добиратися до домівок. Йшли, як лише могли: через гори, лісами, бо в селах господарювали місцеві „чорносорочечники”, ловили й убивали січовиків. Так загинули Павло Волощук у В.Бичкові, Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимощук, Іван Годван і Михайло Мендешора з Требушан, Василь Небола та Карло Купар з Грушова (закатували їх у Квасах)” [237].

17 березня 1939 року потрапив у полон керівник іршавських січовиків В.Галас, котрий був розстріляний гонведами. Така ж доля спіткала команданта Волівської Січі С.Фігуру, якого розстріляли 18 березня. Ватажок Хустських січовиків О.Блестів-Гайдамака, перебуваючи в хустській в’язниці, “не мав олівця, тому шпилькою проколов палець і кров’ю написав записку: “Я, Олександр Блестів, 22-річний з Хуста, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну”. Про своє перебування в угорському таборі Вор’юлопош писав О.Пайкош – активний член “Просвіти” 30-х років. Він описав факти знущань і тортур над січовиками Павлом і Петром Андрейчиками, послом

Сойму І.Перевузником та іншими . В таборі перебували 1200 чоловік. Детальні описи табірної життя містяться в щоденнику В.Гренджі-Донського . Його автор описав злочини гортистів не тільки в таборі, але й у різних куточках краю. Він повідомив про розстріл терористами М.Колодзінського, З. Коссака, Ф.Тацинця, О.Блестіва, Я.Завальницького, С.Фігури, Д.Остапчука та багатьох інших. Житель с.Скотарське, що на Воловеччині, В.Ігнась розповідав: “Розпочалися арешти... Тюрми були повні. Багато людей розстріляно, особливо молоді, угорськими жандармами і військами. Тільки з моєї семінарії біля Хуста загинуло біля 25 хлопців...” [261, с.284]. Свій побут в угорській тюрмі та концтаборі описав С.Пугач. Садистські методи катування практикувались гортистами в капітелі “Ковнер”.

Існують документальні підтвердження того, що галичани брали активну участь у боротьбі проти угорських анресорів. В боях загинули або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак, Степан Фігура, Іван Михайлюк та багато інших. Жахливою була доля тих, хто , як полонений, опинився в концтаборі. Збереглися численні свідчення колишніх в’язнів концтаборів про те, що вони піддавалися тортурам, знущанням жандармів, побоям. Нелюдське ставлення властей доповнювалося голодом, який панував серед ув’язнених полонених [101, с.324].

Про жорстоку розправу угорських агресорів з захопленими в полон січовиками, місцевим українським населенням свідчили численні офіційні документи, повідомлення преси, заяви очевидців тих злочинних дій угорських окупантів, які нерідко доповнювалися ще жорстокішими розправами над перебіжчиками з Закарпаття, що опинилися в сусідній Галичині, з боку реакційної польської вояччини.

Як стверджував В.Довгей, мешканці сіл Нижні Ворота, Завадки, Верб’яж Воловецького району Закарпатської області стали свідками прогону мадярськими жандармами на третій день окупації Карпатської України на Ворітський перевал колони голодних, виснажених тортурами січовиків. На Ворітському перевалі, тобто на кордоні між окупованою Карпатською Україною і Галичиною, що під владою Польщі, мадярські конвоїри передали польським прикордонникам поневолених Січових Стрільців – переважно галичан. Прикордонники розмістили всіх полонених у підвалах своїх казарм, а наступного дня на закарпатській стороні між селами Нова Ростока, Верб’яж, Петросовиця, Жупани, Лаза всі полонені були розстріляні.

Були свідчення, що в ті березневі дні польські шовіністи здійснили масові розстріли ще в кількох місцях [169, с.162-163].

На жорстокість угорців неодноразово звертав увагу А.Волошин. Вже перебуваючи в еміграції, в Меморандумі, підписаному також Ю. Реваєм, С. Ключураком, він писав: “Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядників всякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна

перетворилась у вогнище наруги”. А. Волошин констатував відсутність в угорських урядовців елементарного поважання прав людини, що створювало постійну політичну, соціальну напругу в краї, яка не зменшувалася до часу Другої світової війни. Тисячі українських патріотів за цей час були розстріляні, замучені в концтаборах, були закриті всі українські народні, спеціальні та середні школи, заборонено будь-які видання української літератури, преси, закрито понад 300 читалень товариства “Просвіта”. Було відмінено церковні відправи на українській мові, тисячі українців – представників інтелігенції – позбулися роботи. Тривав терор, грабунок національного багатства краю. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни [101, с.440].

30 березня 1939 року А.Волошин опублікував у “Віснику” українського товариства “Просвіта” в Загребі своє “Великоднє звернення до українців Югославії:” “Божому Провидінню, – писав А.Волошин, – подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, але тільки під напором численнішого і сильнішого ворога. В окупаційне ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як маємо стреміти до нашого національного ідеалу, бо свобода родиться і закріплюється лиш у крові й терпінні. Голгофа українського народу є ще не скінчена.... Прийде час, твердо віримо, національного воскресення Української Нації. До тої світлої хвилини пригодовляймося, плакаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованості, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішачий момент одним серцем і одною душею посягнули ми по наше право, а осягнувши його, були в силі й боронити його”.

А.Волошин завершив своє звернення пророчими словами: “Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!” [101, с. 439-440].

Жорстокі репресії гортистів стосовно карпатських січовиків були прикладом грубого порушення міжнародних угод щодо військовополонених. Після підписання С.Клочураком наказу про призначення 15 березня 1939 року полковника С.Єфремова командувачем Карпатської Січі, уряд Карпатської України перетворив напіввійськову організацію у збройні сили краю. Виходячи з цього, Карпатська Січ підлягала постановам Женевської конвенції відносно ведення війни, охорони полонених тощо. Однак для агресора цей факт нічого не важив.

Ще раз підкреслимо, що особливо гостро відреагували на поразку Карпатської Січі, брутальну окупацію угорською армією теренів Карпатської України політичні партії, українська преса Галичини.

Галицькі українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос на захист Карпатської України. 17 березня 1939 року сенатор Твордиян зробив спробу виголосити офіційну заяву з приводу подій у Карпатській Україні, але польська шовіністична більшість у сенаті, як стверджувала преса, “у промовця

відібрала голос”. Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 28 березня 1939 року в Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 осіб. [101, с. 325].

В містах і селах галицького краю відбулися масові мітинги, демонстрації під антипольськими, антиугорськими гаслами. Часто демонстрантів розганяла поліція. Про це, зокрема, інформував у своєму звіті від 18 квітня 1939 р. окружний прокурор м. Станіслава (нині Івано-Франківська) [86, с.102].

25 березня 1939 р. українські газети Львова опублікували спільну заяву від імені провідних легальних українських партій Галичини, в якій з боєм відзначалося: “Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зневіру... Нехай у гарті духу і моральній силі. Української нації керується її доля” [86, с. 102].

Польська окупаційна влада в Галичині, як і треба було сподіватися, відреагувала на трагічні події в Карпатській Україні новими арештами і судовими процесами. Наприкінці березня 1939 р. були проведені арешти серед тих небагатьох січовиків, які після завершення боїв проти угорських окупантів, повернулися до Польщі. Так, 25 березня 1939 р. у с. Соколики Турківського повіту було затримано трьох січовиків, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон, для участі у визвольних змаганнях, після тривалого тенденційного розслідування суд лише 28 квітня 1939 р. оголосив звинувальний вирок затриманим А.Хомісяку, Б.Прокопу і М. Левицькому. У Фондах ЦДІА у Львові збереглися листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного суду у Львові, в яких розкривається хід слідства, зміст допитів і суть судових вироків по справах затриманих січовиків. Щодо арештантів застосовувалися три види покарання: ув’язнення, втрата громадянських прав, поліцейний нагляд. Ув’язнювали, як правило, на термін від півроку до восьми. Серед винесених вироків звучали звинувачення в агітації за нелегальний перехід польсько-чехословацького кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України, зрозуміло, звинувачення у співпраці з підрозділами Карпатської Січі [2, ф.205, спр.221, арк.23].

Даючи оцінку діям Карпатської Січі, П.Стерчо справедливо підкреслював, що в її розбудові наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором.

Треба вважати, що серед причин шаленої антиукраїнської діяльності в Галичині реакційних польських властей була і реакція своєрідна жорстока відповідь на визвольні українські національно-визвольні змагання на Закарпатті, вияви солідарності з боку української галицької спільноти. Становище українського населення Галичини було настільки нестерпним, що

митрополит Андрей Шептицький на сторінках газети “Нова свобода” змушений був опублікувати: пастирський лист-звернення до світової громадськості. У листі зазначалося: “Коло ста церков розібрано і розвалено. Много замкнено. Деякі опалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння і в них, і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старини і пам’ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видавлювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей”. “Нова свобода” часто публікувала і інші гнівні звинувальні матеріали. В одному з них підкреслювалося: “... Поляки нечуваним варварським способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, ліквідовують українські товариства, унеможливають удержання шкіл, насильно й обманством перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх спольщити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков” [86, с.102-103].

На безчинства окупаційної влади звертали увагу чужинці, які мали можливість спостерігати за подіями. Англійський офіцер-розвідник Й.Х. Уотсон у доповіді, зробленій для МЗС Великобританії про своє перебування у червні–липні 1939 р. на Закарпатті, вимушений був визнати, що угорська окупація значно ускладнила становище краю. Він відзначив, що тут усі селяни порівняно бідні, набагато бідніші, ніж будь-де, вони відкрито визнають, що їх основною турботою є здобування засобів на прожиття. “Ми голодували за старої влади, голодуємо зараз, ми ненавидимо будь-яку владу”.

“Наскільки я розумію, – стверджував Й.Х.Уотсон, – українська інтелігенція нечисленна, хоча певне її покоління зростало в період чеської окупації, але на сьогоднішній час воно зникло. Багато селян, які вважають себе скоріше росіянами, ніж українцями, були дещо спантеличені подіями кількох останніх місяців. Велика кількість жителів вважала Угорщину ринком збуту, їх неминучою долею, тут існувало дуже поширене переконання, що при приєднанні території до Угорщини селяни зможуть продавати свою деревину (основний продукт), і тоді все буде якнайкраще. А це було складно за чеської окупації.

Проте, як було повідомлено, Будапешт готовий визнати, що ця можливість була втрачена в перші тижні окупації через грубі помилки “рятівників” і їх очевидну безпорадність перед економічними злиднями. Територія була окупована спочатку військовими, а пізніше і цивільними, яким часто давали роботу по-знайомству та з інших причин, але вони були неспроможні виконати її” [36, с.61-62].

Усі, наведені вище приклади, свідчать про значне погіршення становища на Закарпатті. Край занепадав, угорська окупація привела місцеве населення до економічної руїни та духовного занепаду. Зрозуміло, що найбільш упослідженими виявилися українці, які складали там переважну

більшість.

Угорська окупація стала підсумком чергового етапу національно-визвольного руху українців Закарпаття. Збройна боротьба Карпатської Січі стала першим спротивом загрозі, яка насувалася на Європу з боку гітлерівської Німеччини та її союзників.

Отже, виникнувши в листопаді 1938 року як напівмілітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України в березні 1939 року. Її поява пов'язана з руйнівною дією міжнародних факторів (постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської “п’ятої колони” тощо). Збройні сили Карпатської України мали свою структуру, найвищим щаблем якої була Головна Команда. Незважаючи на спроби уряду Карпатської України та зусилля діаспори посилити боєздатність Карпатської Січі, вона ні кількісно, ні військово не була здатною дати відсіч іноземній агресії. Проте вона відіграла позитивну роль у захисті кордонів краю від нападів терористів.

В керівництві Карпатської Січі важливу роль відігравали радикальні закарпатські націоналісти, які фактично спрямовували діяльність цієї організації. Нерідко вони допускалися прикрих тактичних помилок, зокрема у ставленні до чехів, потім і до уряду А. Волошина. Численні конфлікти врешті-решт переросли в кровопролитні бої 13–14 березня 1939 року між січовим і чеським військом, внаслідок яких Карпатська Січ зазнала втрат і значно послабила свою боєздатність. Основну відповідальність за цю трагедію несуть керівники Карпатської Січі, які нерідко йшли на конфронтацію щодо власного уряду, часто виходячи з-під його контролю. Такого роду конфлікти вилились у кілька спроб скинути законний уряд А. Волошина. Остання (в ніч з 13 на 14 березня 1939 року) була особливо небезпечною, бо співпала зі вторгненням агресора.

З перших днів надання Карпатській Україні автономії, на її території розгорнула свою діяльність ОУН, яка допомогла встановити контакти Закарпаття зі світовими українськими організаціями, що допомагали уряду у фінансових питаннях. Члени ОУН відіграли значну роль у формуванні Карпатської Січі, хоча створити боєздатні збройні сили не змогли. Доказом цього є слабкий опір Карпатської Січі угорській армії.

Аналіз перебігу і наслідків бойових дій військових з'єднань Карпатської Січі, загонів молоді, студентів у березневі дні 1939 року проти угорських загарбників дозволяє стверджувати, що ці проблеми протягом тривалого часу висвітлювалися і оцінювалися з різних, часто цілком протилежних, позицій.

Українські політичні діячі, науковці, журналісти намагалися об'єктивно осмислити причини втрати Карпатською Україною своєї незалежності, виявити реальні чинники, що обумовили військову поразку Карпатської Січі в двобої з агресором.

Угорські політики, засоби масової інформації Угорщини, Польщі з захопленням вітали окупацію території Карпатської України угорськими

військами, принизливо оцінювали військові спроможності Карпатської Січі, замовчували або тенденційно висвітлювали факти розбою, грабiжництва, що здійснювали угорські вояки на окупованих територіях, приховували факти репресій, вбивств захоплених в полон січовиків, знущання над мирним населенням.

Німецькі, італійські, французькі та британські засоби масової інформації лише побiжно інформували про криваві розправи малярської воячини на окупованих теренах Карпатської України.

Тодiшній режим СРСР вважав проголошення Карпатської України небезпечним фактором для розвитку подій на етнічних українських землях, зокрема в Галичині, тому обмежився формальним протестом проти збройного захоплення Закарпаття малярськими військами.

В той же час, необхідно ще раз підкреслити вкрай негативний вплив на долю Карпатської України несприятливих міжнародних обставин. Наближалася Друга світова війна, провокована агресивними діями нацистської Німеччини та її союзників. Чехословаччина опинилась в центрі гострих міжнародних суперечностей. Англія і Франція поступово втрачали свій попередній вплив в Європі і світі і не могли чи не бажали втрутитися у розв'язання конфліктних ситуацій довкола Чехословаччини. Нейтралітет США, формальні, малозначущі заяви СРСР посилювали амбіційні, агресивні прагнення нацистської Німеччини ліквідувати незалежність Чехословаччини, приєднати до себе території, заселені судетськими німцями. Гітлерівське керівництво розуміло, що здійснення цих задумів можливе лише за умови задоволення територіальних претензій Угорщини, частково Румунії. Не маючи реальної міжнародної підтримки, Чехословаччина була приречена на неминучий розпад.

Ухвала мюнхенської конференції, а згодом і Віденський арбітраж (вересень – листопад 1938 р.) свідчили про наближення краху Чехословаччини як суверенної європейської держави. Але це значно ускладнило міжнародне становище Карпатської України, на той час складової частини федеративної Чехословаччини, хоч вона вже володіла тяжко завойованими автономними правами. “За будь-яких умов, ухвали Віденського арбітражу слід вважати за беззастережний успіх Малярщини, до якої відійшли найбільш економічно розвинуті райони Закарпаття, численний загін добре підготованих фахівців, інтелігенції. Однак правителі Будапешта не задовольнилися тими територіальними придбаннями, висуваючи претензії на всю територію Карпатської України. З метою прискорити створення сприятливих умов для анексії Карпатської України, малярські владні структури розгорнули шалену антиукраїнську агітацію, спрямовану на дискредитацію уряду А.Волошина, підрих до нього довіри, спроби переконати місцеве населення у неспроможності уряду забезпечити безпеку, подолати хаос, економічні труднощі. Це поєднувалося з добре організованою підривною диверсійною діяльністю угорських терористичних угруповань, підтриманих аналогічними мілітарними формуваннями на польському боці. Напади угорських і

польських терористів завдали великої матеріальної і моральної шкоди Карпатській Україні, ускладнювали внутріполітичне становище, підривали стабільність у краї. А це чималою мірою вплинуло на подальшу долю Карпатської України [86, с. 105-106].

У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, А. Волошин та ряд членів його уряду – Ю.Ревай, А.Штефан, С.Росоха, І.Рогач і ін., опинившись у вигнанні, як стверджують В.Л.Боднар і М.М.Вегеш, залишались стійкими прибічниками соборності України. Робилось все можливе, щоб довести до світової громадськості правду про криваві злочини, здійснені на Закарпатті угорськими окупантами. Стало відомо, що емігрантський уряд А. Волошина у Меморандумі до Й. Ріббентропа від 30 листопада 1939 р. інформував Німеччину про складну ситуацію в Карпатській Україні, яка склалася після окупації краю угорськими військами. Автори Меморандуму переконували керівництво Німеччини, що в ім'я подолання гострої політичної кризи, доцільно здійснити об'єднання Карпатської України і Словаччини. В результаті такого об'єднання:

- Карпатська Україна перестала б бути суб'єктом радянської експансії у Середній Європі;

- Велика Німеччина внаслідок цього досягла би на Сході, ніким не контрольований доступ до румунських джерел сировини;

- Велика Німеччина внаслідок цього була б гарантована від небажаних стратегічних і політичних переваг Радянського Союзу в Середній Європі;

- Велика Німеччина, надаючи більшого значення своєму союзнику – Словаччині, в очах світу набули б більшої ваги.

Єдиним недоліком цього проекту були б територіальні втрати Угорщини. Але і ці втрати, – підкреслювали керівники Карпатської України, – були б, власне кажучи, уявними, оскільки запропонований варіант дав би Угорщині низку переваг:

- по-перше, безпеку від агресії з боку Радянського Союзу, з яким у Угорщини не було б спільного державного кордону;

- по-друге, відпали б всі клопоти, пов'язані з нейтралізацією революційних елементів;

- по-третє, Угорщина відокремилась би від населення, з яким угорський народ не має ніякої етнічної, культурної, політичної та мовної спорідненості, оскільки для Угорщини ці чинники створювали постійну небезпеку;

- по-четверте, для слабких угорських фінансів відокремлення Карпатської України потягло б за собою велике розвантаження, оскільки Карпатська Україна є і тривалий час буде залишатися пасивною, збитковою.

Оскільки окупація Карпатської України юридично не визнана ні Великою Німеччиною, ні Радянським Союзом, ні Італією – ніщо не завадить запропонованій зміні статусу Карпатської України.

Як і треба було сподіватися, керівники Карпатської України відповіді на цей Меморандум не одержали. Нацистська Німеччина в черговий раз виявила повну байдужість до подальшої долі Карпатської України [86, с.68-69]

].

Узагальнення нині відомих документальних свідчень дає підставу стверджувати, що за п'ять днів запеклих боїв з воїнами Карпатської Січі угорське військо, спираючись на значну чисельну перевагу, краще технічне оснащення, окупували терени Закарпаття. Збройний опір січовиків тривав ще наступні три тижні. Загальні втрати січовиків, оборонців Карпатської України, становили приблизно 5 тис. загиблих у боях і страчених або замучених у полоні. Фактично це були перші жертви Другої світової війни. Серед полеглих було багато галичан, у тому числі відомий командир січовиків полковник М.Колодзінський і його помічник З.Коссак.

Зрада Німеччиною Карпатської України, згода Гітлера на насильницьку окупацію Закарпаття угорськими військами викликала бурхливу антинімецьку реакцію серед українців у всьому світі. Про антинімецькі настрої серед українців доповідав у Берліні керівництву нацистського Рейху шеф департаменту Схід у зовнішньополітичному бюро Шікенланц. Він посилався на публікації у "Розбудові нації", прес-бюлетені ОУН (Нью-Йорк), "Свободі" (США), "Українському слові" (Париж), "Новому шляху" (Торонто) та інших виданнях. Антинімецькі гасла звучали на маніфестаціях, зібраннях українців Галичини, які демонстрували свою солідарність з українськими патріотами Закарпаття. Не випадково на клопотання МЗС Німеччини угорський уряд змушений був дозволити решткам бойовиків Карпатської Січі покинути країну. У квітні 1939 р. сотні колишніх січовиків розташувались у таборах у Відні, Брно, Брауншвайгу, Ганновері, у Східній Пруссії. Працівник МЗС Німеччини Кляйст прозоро наголошував на доцільності подати українській меншині в Польщі сигнал до повстання. "Вогнище пожежі в українських районах, – заявляв Кляйст, – дало б Німеччині привід до військового втручання у великих розмірах. Зі Словаччини і Карпатської України Німеччина могла б одразу надіслати великі партії зброї і боєприпасів, відрядити добре навчених військовій справі січовиків. Цей проект в Берліні зустрічав єдине застереження – вияснення позиції Радянського Союзу на такий розвиток подій [220, с.483].

В СРСР офіційні протести проти захоплення Угорщиною Карпатської України поєднувалися з явним задоволенням від того, що "угорська армія без особливих зусиль зламала опір купки українських націоналістів, які, покладаючись на обіцянки німецьких фашистів, дані їм перед кількома місяцями, розраховували, що останні відвернуть окупацію Закарпатської України Угорщиною". Сталін був задоволений тим, що Карпатську Україну вже не зможуть провокаційно використати як базу протидії Радянській Україні. [220, с. 483].

Нацистська Німеччина використала Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії і без вагань пожертвувала нею, щоб повернути на свій бік Угорщину. Напередодні Другої світової війни Захід виявив вражаючу байдужість до долі Карпатської України. Німеччина і СРСР розраховували в майбутньому використати Карпатську Україну як плацдарм для агресії,

джерело достатньо потужних ресурсів [220, с. 484].

Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна, як уже відзначалося, перебувала в центрі уваги багатьох європейських країн, США і Канади, які співчували справедливій боротьбі закарпатських українців. Українські емігранти, розселені в багатьох країнах світу, розцінювали утворення Карпато-Української держави як свідчення того, що в українському народі не вмерла надія на відродження української держави [86, с. 106].

Сьогодні, з погляду історії, відзначаємо, що січовики воювали за волю рідної Вітчизни, а їхній чин став окремим етапом у розвитку національного руху українців, що має непересічне значення в історії української державності.

ВИСНОВКИ

1. Утвердження незалежності Української держави, розвиток, поглиблення демократичних процесів дозволили відродити історичну правду про складні та неоднозначні події, що розгорнулися в Карпатській Україні в 1938–1939 роках.

У дисертації досліджено утворення і діяльність Карпатської Січі – збройного захисника національних інтересів, територіальної цілісності, суверенітету Карпато-Української держави. Саме вояки Карпатської Січі одними з перших в Європі напередодні Другої світової війни вступили в нерівний двобій з угорськими агресорами.

Спростовані фальсифікації, спотворення історичної правди, що мали місце в наукових дослідженнях, засобах масової інформації нацистської Німеччини, Угорщини, Італії, Польщі і, зокрема, СРСР про нібито безпідставне, історично невинуватиме проголошення незалежності Карпатської України, “вигідне” хіба що гітлерівській Німеччині, яка таким чином прагнула розчленувати Чехословаччину.

2. Формування військових осередків Карпатської Січі – збройних сил Карпатської України проходило в надзвичайно складних внутрішньополітичних і міжнародних умовах.

Чехословацькі урядові установи, виходячи з конституційних обмежень на створення всередині держави самостійних військових формувань (паралельно до діючої чехословацької армії), згоди на створення Карпатської Січі, уже в рамках автономії Карпатської України, категорично не давали. Злочинно нехтувалися зростаючі загрози територіальній цілісності держави з боку гітлерівської Німеччини, гортистської Угорщини, реакційних властей Польщі.

3. Карпатська Січ як військово-політичне формування мала вагоме історичне підґрунтя. За прикладом галичан на Закарпатті зародилися і розпочали активну діяльність молодіжні пожежно-спортивні товариства, об’єднання, секції “Сокіл”, “Пласт”, “Січ”, які фізично, морально-психологічно, а також політично гартували свої членів, у межах можливого давали початковий військовий вишкіл. Саме на базі цих об’єднань, секцій і була створена Карпатська Січ.

4. Перші загони Карпатської Січі, попри розробку і прийняття певних статутних документів, формальне відпрацювання структури, організаційної побудови, управління, постачання матеріальними ресурсами, були поставлені в складні умови. Найголовніше – позначалася відсутність нормативної бази, достатньої кількості зброї, яку чехословацький уряд не давав можливості легітимно набути. Це згубно позначилося на організації військового вишколу формувань Карпатської Січі, було однією з вирішальних причин, що привели до її поразки в боях з регулярними частинами угорської армії.

5. Серед причин, що зумовили абсолютно незадовільне забезпечення зброєю військових формувань Карпатської Січі, слід відзначити:

по-перше, відсутність у Карпатської України будь-яких коштів, необхідних для легального придбання зброї. Матеріальна, фінансова підтримка з боку української діаспори в Канаді, США лише частково полегшувала тяжку економічну, фінансову ситуацію в Карпатській Україні;

по-друге, доведено, що А.Волошин, як прем'єр-міністр уряду, мав довірчу інформацію про існуючі в певних керівних колах Карпатської Січі прагнення до державного перевороту, тому й не здійснював радикальніших кроків у стосунках з урядом Чехословаччини для забезпечення зброєю Карпатської Січі. Це сковувало можливості „маневру” уряду, вело до прийняття ряду помилкових, невиправданих рішень;

по-третє, уряд А.Волошина не зміг запобігти, як засвідчують факти, трагічного зіткнення січовиків з чехословацьким військом 14 березня 1938 р., тобто напередодні нападу Угорщини. Загін Карпатської Січі силоміць намагався оволодіти зброєю чехословацьких жандармів у Хусті. Зіткнення з застосуванням зброї привело до численних жертв. Напад не поліпшив становища Карпатської Січі, ускладнив стосунки з чехословацьким військом, що перебувало на теренах Карпатської України;

по-четверте, політична необачність чи, можливо, відсутність належного досвіду, надмірна обережність, примарні надії уряду, військового керівництва Карпатської Січі на підмогу з боку гітлерівської Німеччини не дозволили своєчасно забезпечити підрозділи січовиків хоча б мінімально необхідною кількістю зброї, боєприпасів. Не були використані всі можливі легальні і нелегальні канали, у тому числі закордонні, звернення до діаспори, населення краю, колишніх українців-фронтовиків з проханням про добровільний збір зброї, відсутність якої ускладнила організацію військового вишколу січовиків, їх двобій з переважаючими силами угорських агресорів.

6. Об'єктивно розбудову Карпатської Січі ускладнювала відсутність професійно підготованого командного складу. Уряд автономної Карпатської України частково скористався досвідом сусідньої Західно-Української Народної Республіки, яка в час утворення Української Галицької Армії (УГА) звернулася з закликом до колишнього складу січових стрільців австрійського війська активно поповнити ряди УГА. Цей заклик був почутий багатьма патріотами-галичанами, і хоча на цей раз такий зміст звернення з боку уряду Карпатської України надійшов занадто пізно, багато колишніх військовиків УГА, активістів ОУН, часто нелегально,

долаючи перепони польських властей, зуміли прибути на Закарпаття і взяти активну участь у розбудові Карпатської Січі. М. Колодзінський, В.Петрів, В.Курманович, члени проводу Організації Українських націоналістів З.Коссака, Р.Шухевич (згодом командувач УПА), Я.Барановський, О.Сеник і ряд інших увійшли до складу командних структур Карпатської Січі, працювали над створенням системи управління військовими з'єднаннями, брали участь в організації військового вишколу січовиків, були порадиниками-професіоналами у розв'язанні численних проблем військової політики уряду.

З різних причин не поповнило Карпатської Січі багато українських патріотів-закарпатців – офіцерів, старшин колишньої австрійської, згодом чехословацької, армії. Хоч, при певних зусиллях, застосуванні морального заохочення таке необхідне поповнення мало би з'явитися.

Мали місце істотні розходження в поглядах офіцерів-галичан, членів ОУН щодо подальшої розбудови Карпатської Січі, її ролі в захисті суверенітету Карпатської України, оцінці взаємозв'язків з діаспорою, політичними, військовими колами гітлерівської Німеччини. Звучали домагання рішучих кроків уряду А. Волошина у стосунках з керівними колами Чехословаччини, зокрема в питаннях набуття зброї для Карпатської Січі. Як наслідок, сталося так, що у найбільш драматичні часи існування Карпатської Січі, коли відчувалася гостра потреба в воєначальниках з досвідом, здатних забезпечити керівництво бойовими діями, багатьох наддніпрянців та галичан, активістів ОУН через політичну дезінформацію, прикриті непорозуміння не виявилось в лавах січовиків.

7. Дослідження переконує, що бойові можливості Карпатської Січі, поповнення її зброєю, людськими, фінансовими, матеріальними ресурсами істотно послабив спровокований угорською реакцією і підтриманий Німеччиною та Італією т.зв. Віденський арбітраж, який дозволив Угорщині від'єднати від Карпатської України ряд міст, сіл з розвинутим господарством, прискорив відтік кваліфікованих фахівців, молодшої інтелігенції, які могли за інших умов влитися в ряди Карпатської Січі.

8. Критичні висловлювання на адресу окремих членів Головної Команди Карпатської Січі не стосуються Карпатської Січі в цілому, її нижчих чинів, рядових членів, окремих підрозділів у терені. Вони виконували накази свого командування добросовісно і ретельно, як належить дисциплінованим воїнам, не питаючи про доцільність чи необхідність тої чи іншої дії, а, отже, не несуть відповідальності за недоречні окремі дії Головної Команди Січі.

Карпатська Січ, Пласт, українська молодь, студентство, що за закликком уряду А.Волошина творили основу національної оборони,

зі зброєю в руках виступили проти мадярських агресорів, продемонструвавши зразки героїзму, викликаючи подив світу та визнання української нації.

9. Короткий період існування Карпатської Січі породив цілу когорту видатних постатей національно-визвольного руху, що своєю самовідданою діяльністю, зокрема щодо зміцнення боєздатності Січі, формували сприятливу міжнародну громадську думку стосовно Карпатської України, її прагнення до незалежності.

10. В дисертації зроблено спробу докладніше висвітлити видатну роль А.Волошина в забезпеченні національної безпеки Карпатської України, зокрема шляхом підвищення боєздатності Карпатської Січі, посилення боротьби проти угорських, польських терористів, створення певних міжнародних гарантій недоторканності державних кордонів Карпатської України. Ця багатогранна діяльність не була позбавлена прикрих помилок, запізнених рішень (наприклад, щодо необхідності негайного придбання зброї для Карпатської Січі). Враховано надзвичайно складну міжнародну і внутрішньополітичну ситуацію, коли А. Волошин приймав ухвали щодо Карпатської Січі. Гітлерівська Німеччина, як потім виявилось, цілком не була зацікавлена забезпечити незалежність Карпатської України. Недоброзичливими щодо Карпатської України часто були дії президента, уряду Чехословаччини, найвищої влади Польщі. А. Волошин виявив державну мудрість, далекоглядність, здійснюючи за тих умов виважені кроки до посилення обороноздатності Карпатської України, зміцнення її захисника – Карпатської Січі.

Закономірно, що А.Волошин – президент Карпато-Української держави, видатний політичний діяч, удостоєний високого звання Героя України (посмертно).

11. У дисертації досліджено діяльність найближчих соратників А.Волошина – Августина Штефана, Степана Клочурака, Миколи Долина, Степана Россохи, Михаїла і Юлія Брацайків, ряду інших діячів, зокрема, галичан Михайла Колодзінського, Романа Шухевича, які внесли значний вклад у розбудову Карпатської Січі.

12. Відтворено міжнародне, внутрішньополітичне тло під час досліджуваного періоду, висвітлено характер бойових дій на захист суверенітету і територіальної цілісності Карпатської України в боротьбі з угорським агресором, досліджено позитивні і негативні чинники, які впливали на боєздатність січовиків.

До позитивних чинників належить збереження українським населенням Закарпатського краю національної самобутності, самосвідомості, мови, традицій, що на всіх історичних етапах національно-визвольних змагань спонукало до боротьби за ліквідацію іноземного панування, яке згодом переросло в прагнення здобути незалежність Карпатської України.

Відзначено плідну патріотично-виховну діяльність “Просвіти”, яка змогла завоювати довіру українського населення краю, відроджувала його духовність, національні почуття, активно протистояла москвофільству, мадяризації, згодом чехізації населення, а також роль у цьому процесі української преси Закарпаття.

13. На позитивний розвиток політичних процесів у Закарпатті в 1938–1939 роках активно впливала численна українська діаспора в США, Канаді, країнах Західної Європи. З її участю формувалася міжнародна громадська думка на підтримку визвольних змагань, незалежності Карпатської України, викривалися плани угорської правлячої верхівки щодо загарбання території Карпатської України, провокації польських урядових кіл. Діаспора надавала посильну фінансову, матеріальну допомогу в оснащенні загонів Карпатської Січі. Через засоби масової інформації діаспора розгорнула широку викривальну кампанію, засудила криваві мадярські злочини, вчинені на теренах Карпатської України після її окупації в березні 1939 року.

14. Досліджено роль ОУН у створенні та підвищенні боєздатності Карпатської Січі. Керівництво ОУН мало інформацію про політичну ситуацію в Карпатській Україні. Окремі члени ОУН безпосередньо діяли у військових структурах Карпатської Січі, впливали на зміст політичного інформування населення краю через пресу, усну пропаганду, закликали до пильності, консолідації в ім'я завоювання незалежності Карпатської України, відсічі угорським завойовникам. Під впливом ОУН колишні вояки УГА нелегально прибули на Закарпаття і активно діяли в лавах Карпатської Січі.

15. Уряд А.Волошина проводив низку соціальних заходів в ім'я задоволення життєво важливих потреб населення, посилював боротьбу проти угорських, польських терористів, злочинності, корупції, чим частково знімав соціальну напругу в суспільстві, підвищував його прагнення, рішучість відстояти незалежність Карпатської України, зумів захопити цією ідеєю молодь.

16. Вирішальну роль в подіях 1938–1939 р. відіграли несприятливі міжнародні обставини. Політична гра гітлерівської Німеччини, яка розробляючи стратегію майбутньої агресії проти Чехословаччини, використала ідею утворення незалежної Карпатської України для підриву територіальної цілісності Чехословаччини, послаблення її боєздатності. Коли ця мета була досягнута, Німеччина віддала територію Карпатської України своєму союзникові – гортистській Угорщині.

В свою чергу уряд Чехословаччини не здійснив ніяких кроків для захисту суверенітету Карпатської України. Згодом уже сама Чехословаччина стала жертвою політичної безпринципності, втративши власну незалежність.

17. СРСР, який до цього не раз демонстрував свою „інтернаціональну солідарність” з борцями проти фашизму (наприклад, в Іспанії), на цей раз зайняв відверто ворожу позицію щодо визвольних змагань українських патріотів Закарпаття. Офіційна пропаганда в СРСР зображала події у Закарпатті в спотвореному вигляді, характеризувала національно-визвольний рух як суто націоналістичний, профашистський. Отже, сподіватись на підмогу з боку СРСР, навіть моральну, було цілком безнадійно. Інтриги, політичні провокації, шантаж, терористичні акти спрямовували проти Карпатської України Угорщина, Польща, Румунія – її найближчі сусіди.

Великобританія, Франція, які були безпосередньо причетними до прийняття Сен-Жерменських угод, Віденського арбітражу, виявляли байдужість до долі Карпатської України.

За таких складних міжнародних умов утворювалися Карпато-Українська держава та її збройні сили – Карпатська Січ.

18. Віденський арбітраж, позбавивши Карпатську Україну економічно розвинених районів, зокрема міст Ужгород, Мукачеве, в цілому ускладнив економічне, фінансове становище краю. Не вистачало коштів на функціонування державного апарату, на утримання Карпатської Січі, оснащення її зброєю, боєприпасами тощо.

19. Внутрішньополітичну ситуацію в Карпатській Україні ускладнювали численні терористичні групи з Угорщини, Польщі, ворожа агентура, яка проникала в різні структури державного апарату. Велася справжня інформаційна війна проти Карпато-Української держави. Населення переконували в неспроможності уряду А.Волошина, пророкувалися хаос, злидні, кровопролиття та ін.

Уряд Карпатської України, органи правопорядку зобов'язані були вживати рішучих заходів щодо припинення терористичних акцій з боку угорських і польських терористів. Безкарність цих злочинів сіяла паніку серед населення, зневіру у власні сили та можливість нової влади забезпечити гарантії безпеки, відстояти незалежність Карпатської України. Уряд часто виявляв байдужість до діяльності засобів масової інформації, які тенденційно висвітлювали події політичного, економічного життя, в завуальованій формі переконували населення у тому, що єдина гарантія спокою, особистої безпеки – повернення в лоно Угорської держави.

20. Політичні та громадські організації, що діяли в Карпатській Україні, замало зробили для формування громадської думки в краю і за його межами на підтримку національно-визвольного руху українців Закарпаття.

Не створено дієвого центру для координації дій з українською діаспорою, закордонними осередками ОУН, колишніми вояками УГА, греко-католицькою церквою. Допомога з їх боку була розрізною і недостатньою. Уряд Польщі, тісно співпрацюючи з гортистською Угорщиною, робив все можливе, щоб призупинити в Галичині рух солідарності з Карпатською Україною, перекрити всі шляхи можливої матеріальної, фінансової чи військової допомоги закарпатським українцям.

Висвітлено негативний вплив москвофільства, антиурядових сил, що діяли в Карпатській Україні, заходи уряду щодо збереження державного статусу української мови, уникнення насильницької мадяризації, згодом чехізації населення.

21. Дисертаційне дослідження засвідчує, що об'єктивне відтворення історії виникнення і героїчних дій Карпатської Січі з захисту суверенітету і територіальної цілісності Карпатської України має вагомим практичне значення для обґрунтування закономірностей розбудови сучасної незалежної України, реформування її Збройних сил. Важливо, щоб за будь-яких умов, фінансових чи економічних складностей, держава вважала першочерговим обов'язком максимально зміцнювати свою національну безпеку, а, отже, створювати цілком сучасні боєздатні національні збройні сили, забезпечувати їх зброєю, військовою технікою, засобами транспорту, інформації і зв'язку, які б відповідали нинішньому рівневі наукового, військово-технічного прогресу.

Попри численні несприятливі об'єктивні, а часом і суб'єктивні обставини, Карпатська Січ витримала найвідповідальніший іспит історії – вона не зрадила свого народу, показала світові приклад вірного служіння інтересам народу, його свободі, незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Закарпатської області.
 - 1.1. Ф.3. Президія уряду Карпатської України (оп.1, спр.9, 10, 12, 14, 16; оп.2, спр. 3, 4, 5, 8, 12, 17; оп.3, спр.156, 159).
 - 1.2. Ф.14. Народна Рада Закарпатської України (оп.2, спр.3, 4, 16, 80, 82, 90).
 - 1.3. Ф.17. Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України (оп.2, спр.319, 323, 330, 341).
 - 1.4. Ф.4с/18. Міністерство внутрішніх справ Карпатської України (оп.1, спр.45, 48, 49, 50-57).
 - 1.5 Ф.72. Товариство “Просвіта” (оп.1, спр.17, 18, 19, 20, 22).
 - 1.6. Ф.1148. Центральна Народна Рада в Хусті (оп.1, спр.17,24).
2. Центральний державний історичний архів у Львові.
 - Ф.205. Прокурор Апеляційного Суду у Львові (оп.1, спр.221).
3. Vojensky Historicky Archiv, Прага.
 - картон 23 – головний штаб армії, картон 24 – справи про останні події.
4. Archiv Ministerstva Zahnanich Veci, Прага.
 - картон 606, 620 – політичні справи, картон 642 – антидержавна агітація проти ЧСР, картон 655 – партії в ЧСР.
5. Orszagos Leveltar, Будапешт.
 - 5.1. Ф.К429 – Документи М.Козми.
 - 5.2. Ф.К150 – Окружний начальник Берегівської округи.
 - 5.3. Ф.К27 – Архів Ради Міністрів Угорщини.
 - 5.4. Ф.К774 – Міністерство внутрішніх справ Угорщини.
6. Nadtörténeti Leveltan (Архів воєнної історії), Будапешт.
 - 6.1. Ф.38 – Генеральний штаб.
 - 6.2. Ф.184 – Директиви, документи.
 - 6.3. Ф.546 – Штаби дивізій.
 - 6.4. Ф.8546 – Військові донесення.
7. Центральный архив Министерства Государственной Безопасности России, Москва.
 - Ф.Н-17681 – Личное дело А.Волошина, 114 л.

ІІ. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

- а) Документи, що розкривають діяльність Карпатської Січі:
 8. Протокол установчих зборів по створенню Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС) та обрання її команданта. 1938, 9 листопада // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.564.

9. Звернення Дмитра Климпуша, Юрія Шпільки та Степана Папа до міністерства внутрішніх справ у Хусті про затвердження прикладеного до листа статуту Організації Народної Оборони Карпатська Січ. 1938, 9 листопада // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.565.

10. Звернення міністерства внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті до всіх окружних урядів про створення Організації Народної Оборони Карпатська Січ та сприяння в її роботі. 1938, 10 листопада // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.569.

11. Лист міністра внутрішніх справ Підкарпатської Русі про затвердження статуту ОНОКС, його команданта та дозвіл на початок діяльності. 1938, 10 листопада // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.570.

12. Лист команданта Карпатської Січі міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі про дозвіл на проведення акції під назвою “Збірка на оборону держави”. 1938, 14 листопада // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.572.

13. Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини. 1939, 4 січня // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.576.

14. Прохання Головної Команди Карпатської Січі до Президії уряду Карпатської України про дозвіл на купівлю зброї для січовиків. 1939, 13 січня // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В. Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.578.

15. Прохання Головної Команди Карпатської Січі до Президії уряду Карпатської України про передачу січовикам зброї, зібраної окружними урядами і окружними судами від осіб, які не мали права її тримати. 1939, 13 січня // Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В. Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.577.

16. Despatch from British Embassy, Moscow, 17 October 1938, to the British Foreign Secretary, Commenting on the Inability of the Ukrainian Communist Party to Attract Recruits to its Ranks // Англо-американські погляди

на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.21-23.

17. Despatch by Sir H. Kennard, British Embassy, Warsaw, 14 December 1938, Regarding International Aspects of the Ukrainian Question and the Possible Appearance of Autonomous Ukraine. Minutes by R.L. Speaight // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.27-30.

18. Report by A.J. Drexel Biddle, Jr., Embassy of the United States of America, Warsaw, 15 December 1938, to President Roosevelt and the us Secretary of State, Relating Views on Suspected German Plans for a “Greater Ukraine” // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.41-43.

19. Letter from G. Vereker, British Embassy, Moscow, 24 December 1938, to British Foreign Office, Describing Conversation with M. Litvinov on the Ukrainian Question // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.45-46.

20. G. Vereker, British Embassy, Moscow, 10 January 1939, to the Rt. Hon. Viscount Halifax, British Foreign Secretary, Reporting German Agitation on the Ukrainian Question and Soviet Reaction. Minutes by R.L. Speaight, L. Collier, W. Strang and Sir A. Cadogan // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С. 51-52.

21. Exchange of Telegrams, British Chancery, Washington, and the British Foreign Office, January 1939, Commenting on the Weakening of the Central Authority in Moscow and Implications for Ukrainian Independence. Includes Foreign Office Minutes by Mr. Jebb // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.55-58.

22. Report Compiled for British Foreign Office by Department of Overseas Trade, 2 February 1939, Describing Economic Assets of Ukraine and Probable Effects of an Independent Ukrainian State on Economies of USSR and Germany.

23. Report of Tour in Non-Soviet Ukraine, June-July 1939, by J.H. Watson, Intelligence Officer, British Foreign Office // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.66.

24. Note to Mr. Makins, Foreign Office, from Mr. Leeper, Political Intelligence Department, 20 October 1939, Suggesting no Official Contacts be Maintained with Ukrainian Representatives. Advocates Federal Solution to the Polish-Ukrainian Problem. Minutes by F. Roberts and L. Collier // Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 рр. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.70-71.

25. Letter from F. Savery to W. Strang, 6 November 1939, Commenting on Leeper's Note. Advocates British Participation in Bringing about Federal Solution to Polish-Ukrainian Problem // *Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 pp. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С. 72-74.*

26. Memo of Conversation between J.H. Watson, British Embassy to Poland, and E.S. Carlton, Concerning Polish-Ukrainian Rapprochement and Possibility of Instigating Ukrainian Revolt. Minutes by R.M.A. Hankey // *Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 pp. Зб. документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.77-79.*

III. ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

27. *Англо-американські погляди на українське питання 1938-1951 pp. Збірник документів. Лаймстоун-прес, Нью-Йорк, 1987. – С.17-79.*

28. *Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. – 43 с.*

29. *Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938г.: из архива Министерства Иностранных Дел Германии. – М.: Политиздат, 1981. – 376 с.*

30. *Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Январь – август 1939 г. – М.: Политиздат, 1981. – 342 с.*

31. *Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – Т.3. (Июнь 1934г. – март 1939г.) . – М.: Наука, 1978. – 407 с.*

32. *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Книга I. – Львів, 1993. – 216 с.*

33. *Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Ужгород. Карпати, 1984. – Т. IV (1934–1938). – 241 с.*

34. *Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Ужгород: Карпати, 1967. – Т.V– VI. – 302 с.*

35. *Samuś P., Badziak K., Matwiejew S. Akcja "Łom". Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w swietle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. – Warszawa, 1998. – 320 s.*

36. *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951. A Documentary Collection. The Limestone Press Kingston, Ontario – Vestal, New York, 1987. – 186 s.*

37. *Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. – М.: Политиздат, 1979. – 354 с.*

38. *Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985.*

39. *Конституційний Закон про автономію Карпатської України від 22 листопада 1938 року, прийнятий Парламентом Чехо-Словацької республіки // Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби*

карпатських українців у 1919 – 1939 роках. – Львів: За вільну Україну, 1994. – С.235-242.

IV. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

40. Авангард. 1938.
41. Вперед. 1938.
42. Майбутність нації. 1938,1939.
43. Земля і воля. 1939.
44. Жіноча доля. 1939, 21 берез.
45. Карпатська правда. 1939.
46. Літопис Червоної Калини. 1938.
47. На переломі. 1938.
48. Нова свобода. 1938, 16 жовт., 20 жовт., 20 лист., 25 лист., 27 лист., 1939, 12 січ., 3 лют.
49. Новий час. 1938, 1939.
50. Неділя. 1938.
51. Нова Зоря. 1939, 20 берез.
52. Русское слово. 1938.
53. Politika. 1938.

V. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

54. Вегеш М.М. Карпатська Україна в 1938 – 1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1994. – 22 с.
55. Вегеш М.М. Закарпаття в контексті Центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. Автореферат дисертації ... докт. іст. наук. – Київ, 1998. – 32 с.
56. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореферат дис.... докт. іст. наук. – Київ, 1997. – 33 с.
57. Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945рр.). Автореферат дисертації ... докт. іст. наук. – Ужгород, 1997. – 30 с.
58. Офіцинський Р.А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Автореферат дисертації... канд. іст. наук. Ужгород, 1996. – 16 с.

VI. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

59. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. Українсько-угорські історичні зв'язки. – К.: Наукова думка, 1964. – С.78-109.
60. Адам М. Из истории венгерско-чехословацких отношений накануне второй мировой войны // Вопросы истории. – 1960. – № 9. – С.16-18.
61. Августина Волошина представлено на звання Героя України (посмертно) Срібна Земля. – 2001. – 18 серп.

62. Августин Волошин – Президент Карпатської України: Правда про смерть А.Волошина // *Визвольний шлях*. – 1996. – № 8. – С. 965-967.
63. Бабенко В. Драма і подвиг Хуста // *Урядовий кур'єр*. – 1999. – 27 лип.
64. Баглай Й. За українську національну ідею: Вибрані статті. – Ужгород: МПП “Гражда”, 1998. – 206 с.
65. Баглай Й. Від декларації прав до прийняття закону, або чи “ось тут були першими” // *Карпатська Україна*. – 1994. – 31 берез.
66. Бажанський М. Моя Карпатська Україна. Синхронізація неповторних подій: Спогади, статті, нариси. – К. – Нью-Йорк: Світовид, 1995. – 230 с.
67. Бажанський М. Мої зустрічі з А.Волошином. – Дейтройт – Лейн – Оріон, 1989. – 42 с.
68. Балєга Ю. Спогади про Карпатську Україну та її учасника // *Карпатська Україна і Карпатська Січ: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі*. м. Хуст. 14 берез. 1999 / Упор. В.Худанич. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 105-111.
69. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади*. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11-15.
70. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році // *Український історик*. – 1995. – № 1-4. – С.119- 136.
71. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття) // *Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття)*. – Ужгород, 1995. – С. 14-31.
72. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938-1939рр. // *Карпатський край*. – 1995. – №5-8. – С. 36-37.
73. Бандусяк М. Чуеш, брате мій ...: Сімейна хроніка // *Карпатський край*. – № 9-12. – С. 73-76.
74. Бандусяк М. За кулісами подій: Президії Української Центральної Народної Ради (слідчий комісії) в Хусті від 22.02. 1939 // Дмитро Климпуш головний командант “Карпатської Січі : Документи, спогади, статті, вірші/ Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.41-45.
75. Белєй В. Карпатська Україна: сторінки боротьби за національну ідею // *Бойки*. – 1995. – № 1-3. – С.25-26.
76. Бєдь В. Політико-правове становище Закарпаття у складі Чехословацької Республіки (1919 – березень 1939 рр.) // *Карпатика: Історія і культура Закарпаття ХХ ст.* –Ужгород: ТОВ “Колір Прінт”, 2000. – Вип.7. – С . 128-129, 138-139.
77. Бєднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. – Львів: Основа, 1995. – 128 с.
78. Бєднаржова Тетяна, професор отець Августин. Августин Волошин – останній ректор УВУ в Празі // *Визвольний шлях* (сусп.-пол. і науково-літер.

місячник). – Лондон –Київ, 1997. –№ 5. –С. 595-600.

79. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею . – Ужгород, 1996. – Вип.ІІ. – С.103-119.

80. Білак С.М. Слуга кількох господарів. – Ужгород: Карпати, 1977. – 70 с.

81. Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938 – 1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – № 5. – С.31-40.

82. Білак С.М. Народ за ними не пішов. – Ужгород: Карпати, 1981. – 216 с.

83. Богів О. Діяльність закарпатських русофілів в Угорщині (листопад 1938 – березень 1939 років) //Зб.: Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. – Ужгород, 1998. –Вип. І. – С.18-23.

84. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна /Підкарпатська Русь у міжнародних відносинах (травень 1938 року – березень 1939р) . – Ужгород, 1999. – 112 с.

85. Боднар В.Л., Легені М.М., Худанич В.І. Історія української державності: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв. –Ужгород, 1996. –168 с.

86. Боднар В.Л., Вегеш М.М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939). –Ужгород: Ужг.держ. ун-т, 1997. – 135 с.

87. Божук Г. Голгофа карпатських січовиків // Новини Закарпаття. – 1999. – 13 берез.: Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.115-118.

88. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30-50 роках // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.287-288.

89. Божук Г. Українські січові стрільці в Закарпатті // Карпатський голос. – 1998. – 20 листоп.

90. Божук Г. Сподвижниця Карпатської України: До 85-річчя від дня народження Марії Химинець // Срібна Земля. – 2000. – 16 верес.

91. Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. – Ужгород: Карпати, 1985. – 203 с.

92. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави //Науковий збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник IV – XVIII. – С.22-27.

93. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли// Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини. –28 жовтня 1998 року – Ужгород, 1999. –С.23-24.

94. Болдижар М. Навколо Карпатської України: Роздуми вченого// Новини Закарпаття. – 1998. –3 жовт.

95. Болдижар М. Як формувалася перша автономна влада Підкарпатської Русі: (Нові документи) // Новини Закарпаття. – 1992. – 8 серп.
96. Болдижар М. Карпатська Україна на шляху до трагедії: Що показали вибори до Сойму 12 лютого 1939 року, українська еміграція і Карпатська Січ // Новини Закарпаття. – 1991. – 14 лют.
97. Болдижар М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С.294-296.
98. Болдизар М. Політична драма чи авантюра? // Закарпатська Правда. – 1990. – 21 берез.
99. Борканюк О. Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною // Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз: Вибрані статті, промови, інтерпеляції. – Ужгород: Карпати, 1976. – С. 269-290.
100. Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород: Карпати, 1974.
101. Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців // М.М. Вегеш, М.В.Дегелан, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
102. Вегеш М.М., Буковський І.В. Славна сторінка в історії українського народу / Карпатська Січ – захисник Карпато-Української держави (1938–1939 рр.). – Ужгород – Львів: ЛВІ, 2002. – 60 с.
103. Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: у 2-х томах. – Ужгород, 1997.
104. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – №3. – С.85-90.
105. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С. 62-67.
106. Вегеш М.М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939рр.) // Дзвін (Часопис Спілки письменників України). – Львів. – 1994. – №10. – С.131-137.
107. Вегеш М.М. Останні дні президента Карпатської України // Сучасність (Щомісячний часопис незалежної української думки). – К., 1997. – № 7-8. – С.159-164.
108. Вегеш М.М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939). – Ужгород: Ужг. держ. ун-т, 1966. – 22с.
109. Вегеш М.М. Карпатська Січ: Сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород: Ужг. держ. ун-т, 1966. – 22с.
110. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938-1939 рр.) // Науковий збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник І (XV). – Ужгород, 1966. – С.147-159.
111. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренжд-Донський розповідає... // Визвольний шлях. – Кн. 8. – 1993. – С. 1016-1020.

112. Вегеш М. Міщанин В. Хуст у січі 1919-го // Карпатська Україна. – 1994. – 27 січ., 3, 10, 24 лют.
113. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – 23 с.
114. Вегеш М. Наш край назавжди залишиться українським // Наука і суспільство. – 1991. – № 12. – С.26-29.
115. Вегеш М.М., Ілько В.І. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича 23–24 жовтня 1992 року – Ужгород, 1992. – С.274-276.
116. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993. – 40 с.
117. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.3. – Ужгород, 1994. – С.97-116.
118. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С. 955-957.
119. Вегеш М. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920 рр. // Науковий вісник УЖДУ: Серія історія. – Ужгород, 1995. – Вип. I. – С.39-45.
120. Віденський арбітраж // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.І. – С.267.
121. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття: Історіософські роздуми. – Ужгород, 1995. – 116 с.
122. Гармаш Н. Заплатив і життям і смертю (Про секретаря партії УНО А.Ворона) // Карпатська Україна. – 1994. – 14 квіт.
123. Гапоненко І. Віденський арбітраж і його наслідки для Закарпаття: позиція великих держав Європи // Carpatica. Карпатика: Проблеми історії та етнографії України. – Ужгород: Вид-во “Два кольори”, 2001. – Вип. II. – С.93-105.
124. Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина // Новини Закарпаття. – 1992. – 28 берез.
125. Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в ХІХ і ХХ ст. // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С.145-153.
126. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.328-336.
127. Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України. Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.337-348.
128. Гранчак І.М. Роль і місце Карпатської України в історії Закарпаття// Карпатська Україна. – С.142–146.
129. Ганчин В. Карпатська Україна. Пошук істини: Запитання про написання спогадів про кризові 1938–1939 роки // Новини Закарпаття. – 1991. – 25 травня.

- 130 . Горват В. Вікопомна подія: погляд крізь роки: 60-річний ювілей Карпатської України // Закарпатський калейдоскоп. – 1999. – 18 березня.
- 131 . Грицак І. Нелегкий шлях до відновлення справедливості// Новини Закарпаття. – 1996. – 21 березня.
132. Грицишук Т. Красне Поле під Хустом – місце незгасної батьківської героїки: До 61-ої річниці Карпатської України // Карпатська Україна. – 2000. – 11 березня.
- 133 . Грицишук Т. Августин Волошин// Соціал-демократ. – 1999. – 13 березня.
- 134 . Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – 216 с.
135. Гренджа-Донський В. Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17.IX.1937. Маніфест до Українського народу. – Ужгород, 1997.
136. Гренджа-Донський В. Щоденник / Твори. – Т.VII. – Вашингтон, 1987.
137. Гренджа-Донський В. Спогади. Листи / Твори. – Т.X. – Вашингтон, 1988.
138. Гринів О. Спроби асиміляції карпатських русинів-українців // Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк. – 1998. – Ч.I. – С.63-69.
139. Дад А. Чотири тисячі: в дворіччя березня Карпатської України / Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот – Прага: УНО, 1941.
- 140 . Данилюк Д.Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1945). – Львів: Вища школа, 1987.
- 141 . Данилюк Д.Д. Історична наука на Закарпатті (XVII – перша половина ХХ ст.). – Ужгород: Патент, 1999.
- 142 . Дем'ян Г. Августин Волошин// За вільну Україну. – 1999. – 12 липня.
143. Довганич О. Трагічна доля міністра// Срібна земля – фнст. – 1997. – 13-19 березня.
144. Довганич О. Трагічна доля політичних діячів Карпатської України після березня 1939 року// Карпатська Україна. – С.147-160.
- 145 . Довганич О. Репресовані міністри Карпатської України // Новини Закарпаття. – 1966. – 2 березня.
- 146 . Довганич О. За Срібну Землю в борні й недолі: Репресії угорського й радянського тоталітарних режимів // Новини Закарпаття. – 1966. – 21 вересня.
- 147 . Довганич О. Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси. – Ужгород: ВВК „Патент”, 1955. – С.215-228.
- 148 . Довганич О. Борець за незалежність України // Соціал-демократ. – 2000. – 12 лютого.
149. Довганич О. Головний командант „Карпатської Січі” // Календар „Просвіти” на 1997 рік. – Ужгород, 1997. – С.63-65.

- 150 . Довганич О.Д. Репресії угорського окупаційного режиму і Закарпатський рух опору//. Закарпаття під Угорщиною: Збірник наукових праць: історико-філософська секція / Упор. В.Маркусь, В.Худаннич. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1995. – С.194-218.
- 151 . Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А.Бродієм, С.Фенциком та їх спільниками // Карпатський край. – 1998. – №1-2. – С.34.
- 152.Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – Ужгород: Карпати, 1990.
153. Довганич О.Д. Закарпатська Україна в планах німецько-угорського фашизму напередодні Другої світової війни //Тези доповідей і повідомлень УЖ ДУ: Серія історії КПРС. – Ужгород , 1965. –С. 79-84.
154. Довгей В. Прометей Карпатської України // Державність. –1996. –№3. – С.16-19.
155. Дорошенко Дмитро. Угорська Україна. –Ужгород: Срібна земля, 1992. – 60с.
- 156 . Дашкевич Я. Чи відкриваються невідомі сторінки історії УПА? // Сучасність. – 1992. – №11. – С.65-69.
- 157 . Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на світовій конференції в Парижі // Зустрічі. – 1990. – №1– С.158.
- 158 . Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упорядк. В .Маркусь, В.Худаннич. – Ужгород:Гражда, 1994.
- 159 . Забачинський С. Мараморош-Сігетська кампанія: Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець, 1991.
- 160 . Забачинський С. Випад Галицького війська на Закарпаття.// Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.7-8.
- 161 . Заброварний С. Закарпаття в політиці Речі Посполитої// Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): Збірник матеріалів 6-ої наукової конференції. 2-4 вересня 1998 року. – Пряшів, 2000. – С.170-178.
162. Закарпаття / Енциклопедія Українознавства. –Т.2. –Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. –Львів, 1993. – С. 715-726.
- 163 . Злепко Д. Карпатська Україна в архівних документах Міністерства закордонних справ Третього Рейху // Срібна Земля. – 1944. – 23 липня.
164. Злепко Д.К. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Рейх / ЗНТШ. – Т.ССХХVIII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 249-308.
165. Історія українського війська (1917–1995)/ В.Гриневич. Л. Гриневич. Б.Якимович та ін. Упоряд. Я.Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – С.840
166. История внешней политики СССР. – М.:Наука, 1986. – Т.1. –1917–1945 гг.

167. Касименко О.К. Історія Українського РСР. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – 400 с.
168. Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10-11 березня 1999 року.– Ужгород, 1999. – 188 с.
169. Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород, 11– 12 березня 1995 року. –Ужгород: МПП "Гражда", 1996. – 252 с.
170. Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939.
171. Качалуба М. Спогади // Карпатський край. – 1995. – № 5-8. –С. 58-59.
172. Каричак Я. Проблеми Закарпаття і Угорщина// Визвольний шлях. – 199 . – 22 квітня.
173. Карпатська Січ: Бюлетень Братства „Карпатська Січ”. – Торонто, 1950–1956.
174. Книга пам'яті України:Закарпатська область. – Ужгород: Карпати . 1998. – Т.2. – 428 с.
175. Кот С. Карпато-Українська держава: знову неправда?// День. – 1999. – 16 квітня.
176. Комзятті В. Закарпаття бореться// Карпатська Січ. –С.171-174.
177. Король І. Хто про нас відав// Радянська Верховина. – 1990. – 13 березня.
178. Король І. Діяльність угорської іреденти в Закарпатті (1938–1939 рр.). До 60-річчя Карпатської України// Новини Закарпаття. – 1999. – 13 лютого.
179. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття. – Т.1. –Торонто, 1957.
180. Комарницька А. Карпатська Січ та її роль в захисті суверенітету Карпатської України // Карпатська Україна. – С.119-124.
181. Кот.С. Карпато-Українська держава: знову напівправда? // День. – 1999. – 16 квіт.
182. Кульчицький С. Держава, яка народилася і загинула в один день: Карпатська Україна: спроба утвердження незалежності// День. – 1999. – 19 берез.
183. Красне поле: Про Карпатську Україну/Упорядники: Ю.П.Зейкан, В.І.Копейко. – У 3-х част. – Ужгород: Патент, 1999. – Част. I. – 320с.
184. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська/ Упорядник Б.З.Якимович. – 4 вид. – Львів, 1992. – С. 712.
185. Кульчицький С. Держава, яка народилася і загинула в один день: Карпатська Україна: спроба утвердження незалежності// День. – 1999. – 19 берез.

186. Куля Ф. Між державами Європи: Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття. Карпатський край. – 1996. – №5-7. – С.51-52.
187. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогади. –Буенос-Айрес: В-во Юліана Середяка, 1981.
188. Кущинський А. Зі славних днів Карпатської України// Самостійна Україна. – 1961. – Т.14. – №4. – С.8-11.
189. Лемак В. Політичні партії і об'єднання періоду економічної незалежності Підкарпатської Русі (1938–1939 рр.) // Молодь – Україні. – Т. 5-6. – С.169-180.
190. Лемак В.В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 року // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.310-317.
191. Лемак В. Карпатська Січ: таємне стає явним // Новини Закарпаття . –1992. – 10 листоп.
192. Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919-1939 рр.). Закарпатська Україна у складі Чехословаччини. – С. 81-90.
193. Липчак Ю. Загиблих пам'ятаємо і шануємо // Карпатський голос. – 1998. – 7 листоп.
194. Литвин М., Науменко К., Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
195. Литвин М.Р. Західно-Українська Народна Республіка / Історія України (під ред. Ю.Зайцева). – Львів: Світ, 1998. – С. 239- 251.
196. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР – Львів, 1995.
197. Лисяк – Рудницький І. Історичне есе: В 2-х томах. К.: Основи, 1994.
198. Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності / Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.451-471.
199. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Книга 1. – Львів, 1993.
200. Луцик М. Заговорила братська кров / Карпатська Україна і Августин Волошин. Сторінки історії України ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С.340-347.
201. Могорита М., Шваб М. Позабуті герої Карпатської України // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.124-126. Могорита М. Синівська пам'ять // Карпатська Україна. – 1993. – 11 берез.
202. Магочій П.Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
203. Макар М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995.
204. Маланчук В.Є. Торжество ленінської національної політики. –Львів, Книжково- журн. вид-во, 1963. – 694с.
205. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995.

206. Маркусь В. Мадярська окупація Карпатської України в 1938–1939 рр. // Вісник (Нью-Йорк). – 1952. – Т.6. – № 2. – С.15-22.
207. Маркусь В. Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття. – Ужгород: Гражда, 1994. – 164 с.
208. Маркусь В. Карпатська Січ / Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – С.974.
209. Маркусь В. Еволюція політико-правового статусу Карпатської України в 1938-1939 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.9-23.
210. Маркусь В. Від тисячолітньої неволі до державного відродження // Сучасність. – 1990. – №6. – С.71.
211. Мельник Андрій. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994.
212. Мишанич О. „Карпаторусинство”, його джерела й еволюція у ХХст. – Дрогобич, 1992.
213. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна земля, 1993.
214. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. – Ужгород: Гражда, 1994.
215. Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до закарпатських українців: історико-літературний нарис. – Ужгород: Карпати, 1991.
216. Мушинка М. Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. – Ужгород: Поличка Карпатського краю, 1995.
217. Направлено клопотання про присвоєння президентові Карпатської України звання Героя України: А. Волошин (1874–1945 рр.) // Новини Закарпаття. – 2001. – 16 серп.
218. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ч.1 (1918–1945 рр.). – Ужгород: Карпати, 1968.
219. Нариси з історії дипломатії України. О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В.Кірсенко, та ін. під ред. В.А.Смоля. – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 2001.- 736 с.
220. 60-річчю Карпатської України присвячується // Карпатський голос. 1999. – 20-26 лют.
221. Ольжич О. Вояки-будівничі // Ольжич О. Незнаному воякові: С. 273-282. Український націоналізм. –К., 1994. – С.297-305.
222. Орос О. Братство “Карпатська Січ”: До 55-річчя Карпатської України // Карпатська Україна. – 1993. – 2 груд.
223. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
224. Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.1. – Ужгород, 1994. – С.8-24.
225. Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі // Соціал-демократ. – 1999. – 27 берез.
226. Пагирия В. Відлуння Карпат: сторінки історії. – Ужгород: Срібна Земля, 1994. – С. 52-55.

227. Пагирия В. Боротьба Карпатської Січі з окупантами // Карпатська Січ. – С. 128-133.
228. Пальок В. Формування української національної ідеї в Закарпатті у 20-30 роках як передумова проголошення Карпатської України // Карпатська Україна. – С.7-19.
229. Пап М. Карпатська Україна у планах Гітлера і Сталіна в роках 1938–1939 // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – С . 211-215.
230. Пап С.(Пугач) У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. – Нью-Йорк: Карпатський союз, 1978.
231. Палфій Ю. Згадаймо героїв // Срібна Земля. – 1999. – 20 берез.
232. Паркер Роберт. “Штаб – квартира Будапешт”. – Нью-Йорк–Торонто: Фаррар і Рінегарт, 1978. – 117 с.
233. Пагирия В. Відлуння Карпат: сторінки історії. – Ужгород: Срібна земля, 1994. – С.52-55.
234. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. – Ужгород: Закарпаття, 1993.
235. Петричко М. Як боролось Закарпаття // Образотворче мистецтво. – 2001. – №2. – С.54.
236. Петричко М. Як ми йшли до березня 1939-го // Карпатський голос . – 2001. – 10 берез.
237. Піпаш-Косівський В. Життя завжди було тривожним (з нагоди 90-річчя М.Бандусяка)// Карпатський голос. – 1999. – 19 берез.
238. Піпаш Ю. Чому поле під Хустом Красне, а не Червоне // Карпатський голос. – 1999. – 4 квіт.
239. Піпаш-Косівський В. Січовицький сотник // Карпатський голос. – 1998. – 5-11 верес.
240. Піпаш- Косівський В. Правда про Гуцульську республіку // Новини Закарпаття. –1992. –14 берез.
241. Попадинець П. Дзвони Карпатської України... По кому вони? Суб"єктивні думки про відзначення 58-ої річниці Карпатської України в Хусті // Християнський демократ. – 1997. – № 1.
242. Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена / Мюнхен: преддверие войны. – М.: Наука, 1988. – С.167-200.
243. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938–1939 рр. // Дукля. – 1967. – Р.15. – № 1. – С.62-66.
244. Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського / В кн . Городенщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. – С. 655-658.
245. Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938–1944 гг.) – М.: Наука, 1963.
246. Пушкаш А. Закарпатье в международных отношениях накануне второй мировой войны // Карпатська Україна. – С. 20-42.

247. Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття. – 1991. – №18.
248. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995.
249. Росул О. Наступ угорських регулярних військ на Карпатську Україну // Карпатська Січ. – С. 165-170.
250. Росоха С. Сейм Карпатської України. – Львів: Меморіал, 1990.
251. Росоха С. Карпатська Січ // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.593-603.
252. Русин О. Карпатська Січ та Угорщина// Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції. 11-12 березня 1995 року –Ужгород: МПП Гражда, 1996. – С.100-112.
253. Савчук М. Історичні факти треба знати і пам'ятати // Карпатський голос. – 1999. – 19 берез.
254. Сабоп С. Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – С. 426-439.
255. Сас Ф. Хмари агресії згущаються// Карпатська Січ. –С. 225-235.
256. Саравадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984.
257. Сливка Ю.Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті. –Львів, 1966.
258. Симчич М. Говерла лицарства карпатських січовиків // Українське слово. – 1996. – 3 верес.
259. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1963.
260. Сталин Й. Отчетный доклад на XVII съезде партии в работе ЦК ВКП(б) / В кн.: “Вопросы ленинизма” (Изд. 11). – М.: Госполитиздат, 1947. –С.564 –611.
261. Стерчо П.Ю. Карпато-Українська держава. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288с.
262. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність. – 1993. – №1. – С.15-20.
263. Стецьків Т. Уроки Карпатської України і сучасна національна демократія // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С. 80-81.
264. Трофим'як Б. Січові стрільці, пластуни Галицького краю – будівничі Закарпатського пласту та в боях за незалежність Карпатської України // К.У.І.К.С.. – С. 63-78.
265. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття у 1919 – 1939 роках. – Ужгород, 2001.
266. Туряниця М. Авантюра галицьких самостійників на Закарпатській Україні // Свободное слово Карпатской Руси. –1959. – Т.І – № 1-2. – С.20-26; № 3-4. – С. 27-28 ; № 5-6. – С.13-15; № 7-8. – С. 4-8.

267. Туряниця В.В. Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії). – Ужгород.: Патент, 1996.
268. Українська радянська енциклопедія.- Т.у.- К: х, 1981.- С.807.
269. Федака П. Великий син Срібної Землі: До 55-річчя смерті А. Волошина // Срібна Земля. – 2000. – 22 лип.
270. Федака С. Голгофа Августина Волошина // Кризь пекло ГУЛАГів, документи, спогади, нариси. – Ужгород, 1996. – С. 49-52.
271. Федака С. Вікентій Шандор – дипломат та історик Карпатської України // Ужгород. – 2001. – 17 берез.
272. Федака С. Труди і дні Карпатської України: Хроніка подій. – Ужгород, 1998.
273. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). –С. 223-241.
274. Фляйшхауер И.П. Пакт Гитлер – Сталин и инициатива германской дипломатии (1938–1939). – М.: Прогресс, 1991.
275. Фрідманський В. До питання про діяльність організації “Карпатська Січ” (1938-1939 рр.). Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск 1. –Ужгород: Карпати, 1995. – С.53-64.
276. Хланта І. У пам’яті народній: До 60-річчя Карпатської України // Молодь Закарпаття. – 1999. – 30 січ.
277. Хланта І. Участь жінок у боротьбі за карпатську Україну // Соціал-демократ. – 1999. – 3 квіт.
278. Хланта О. Документація державного архіву Закарпатської області про “Карпатську Січ” // Молодь – Україні. –Т.9. – С.52-60.
279. Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині // Краяна. – 1994. – С. 46-48.
280. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996. – С.396.
281. Химинець М. Жіноча Карпатська Січ // Карпатська Січ. – С. 84-87.
282. Худанич В.І. Становлення, структура і діяльність Карпатської Січі // Книга пам’яті України: Закарпатська область. – Т.2. – С. 39-45.
283. Худанич В.І. Михайло Колодзінський – шеф генеральною штабу Карпатської Січі // Самостійна Україна. – 1999. – С. 19-25.
284. Худанич В.І. Карпатська Україна – пролог відродження української держави // Карпатський край . – 1999. – №30. – С. 20-24.
285. Худанич В.І. Карпатська Україна і Карпатська Січ // Новини Закарпаття. – 1999. – 20 лют.
286. Худанич В.І. Ми мали державність // Новини Закарпаття. – 1996. – 16 берез.
287. Худанич В.І. Забуті сторінки історії // За Українське Закарпаття. – Ужгород, 1994. – С.6-11.
288. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції “Суспільно-політичні відносини на

Закарпатті в 20–30 рр. ХХ ст.” –1992 року – С.120-129.

289. Худанич В. Живий свідок величі і трагедії Карпатської України (інтерв'ю) //Срібна Земля – фест., 1999. – 18-24 берез.

290. Худанич В. Пролог відродження Української держави // Срібна Земля. – 1999. – 20 лют.

291. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження – у 3-х томах (Упорядкування Б.З. Якимовича). –Львів: Наукова фундація Андрія Чайковського, 2002–2003 рр.

292. Чайківський Л. ОУН–УПА на чолі визвольної боротьби (20–50-і роки). – Тернопіль, 1992.

293. Чакавий В. Славне і трагічне // Новини Закарпаття. – 1999. – 13 берез.

294. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. – Нью-Йорк, 1968.

295. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України // Сучасність. – 1969. – №4. – С.98-105.

296. Шандор В. Спомини. Т.1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: Гражда, 1996.

297. Шандор В. Спомини. Т.2. Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород: Гражда. 2000. – 246 с.

298. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 – 1939 гг.). К.: Наукова думка, 1983.

299. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1973.

300. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. – Торонто, 1977.

301. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. – Книга перша.

302. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1981. – Книга друга.

303. Якимович Б. Роман Шухевич – стратег і тактик повстанської війни // Воля і Батьківщина. – 2004. – № 1. – С.3.

304. Якимович Б.З. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин. (До 125-річчя від дня народження Вождя Української Галицької Армії). – Львів: ТЗОВ „Львівські новини”, 1994. – 27 с.

305. Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. –№11.

306. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939р.)// Шляхом перемоги. – 1993. – 13 берез.

307. Яшан В. Полковник Михайло Колодзинський / В кн. Городенщина. Історично- мемуарний збірник. – Нью- Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. – С. 632-654.

308. Karskyi M. Die Karpatho-Ukraine. In: Nation und Staat, 1939.

309. Krause-Servola. Das Schicksal der Karpatho-Ukraine. – Frankfurter Rundschau, 1949. – 306 с.

310. Kozma Nicholas. Le probleme ruthene // Nouvelle revue de Hongrie. - Vol.LXI. – Budapest, 1939. – P.3-14.
311. Kozmiński M. Polska i Węgry przed drugą Wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. – Wrocław-Warszawa – Kraków, 1970. – 174 s.
312. Kvacek R. Podil Ceskoslovenska na jednanich Male dohody a Mad'arska v letech 1936-1938 // Historicky casopis. – 1963. – N.3. – S.427-440.
313. Kozauer Nikalaus. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen. Verlag Essing am Neckar, 1979. – 201 s.
314. Lukes F. Podivny mir. – Praha, 1968. – 68 s.
315. Lapica C.Michael. The Rise of Carpatho-Ukraine // The Tridend. – Vol. III. – n. 1-2. – New York, 1939. – P.7-21.
316. J.E. Mace, Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983). – 375 s.
317. A.J. Motyl, The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929. (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1980). – 286 s.
318. P.R. Magocsi, Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide. (Toronto: University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies and the Harvard Ukrainian Research Institute, 1983). – 242 s.
319. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. – Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1996. – P.607-608, 611-620. – 172 s.
320. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume 1: 1975-1984. – New-York–London, 1988. – 165 s.
321. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume II: 1985-1990. – New-York–London, 1992. – 211 s.
322. Markus V. Carpathian Sich // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V. Kubijovjc. – Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1985. – Vol.I (A-F). -P. 374-375.
323. Nowak R. Von der Karpaten-Ukraine zum Karpatenland // Zeitschrift für Geopolitik (mai 1939). – S.313-322.
324. Pekar A. The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outeines. – Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979.- S.66-73.
325. Adam M. Allianz Hitler – Horthy – Mussolini. Dokumente zur ungarischen außenpolitik. – Budapest, 1966. – 315 s.
326. Adam M. A Münchener Egeyzmeny letrejötte es Magyarorszag kulpolitikaja 1936-1938 (Diplomaciai iratok). Vol.II. – Budapest- Akad Kiado, 1965. – 343 s.
327. Adam M. Magyarorszag külpolitikaja 1938-1939 (Diplomaciai iratok). Vol.III. – Budapest: Akad. Kiado, 1970. – 211 s.

328. J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2nd rev. ed (New York: Columbia University Press, 1963; Reprint, Littleton Colo.: Ukrainian Academic Press, 1980). – 217 s.
329. Y. Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II*. (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press. 1964). – 211 s.
330. Y. Boshyk (ed.), *Ukraine During World War II: History and Its Aftermath*. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986). – 305 s.
331. Botlik J., Dupka Gy. *Ez hat a hon... (Tenyek, adatokTdokumentumok a karpatajai magyarorszag eletéböl (1918-1991))*. – Budapest – Szeged, 1991. – 185 s.
332. Ballreich Hans. *Karpatenrussland*. – Heidelberg, 1938. – 204 s.
333. Brandejs J. *Vyvoj politickyh pomerü na Podkarpatske Rusi v období 1918-1935 // Podkarpatska Rus*. – Bratislava, 1936. – S. 72-89.
334. *Carpatho-Ruthenica at Harvard. A Catalog of Holdings*, Compiled by Paul R. Magocsi and Olga K. Mayo. – New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984. – 402 s.
335. *Carpatho-Ukraine // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V. Kubijovyc*. – Toronto–Buffalo–London, 1985. – Vol.1 (A-F). – P. 375.
336. R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. (New York: Oxford University Press, 1986). – 186 s.
337. M. R. Elliott, *Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America s Role in Their Repatriation*. (Urbana, 111.: University of Illinois Press, 1982). – 260 s.
338. G. Fisher, *Soviet Opposition to Stalin: A Case Study m World War II*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1952). – 440 s.
339. Dyula Marina. *Kárpátalja végzete*. – Toronto. 1977. – 165 s.
340. Hoensch J.K. *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. – Tübingen, 1967. – 223 s.
341. Hořec J. *Nedělitentá svoboda Podkarpatska Rus*. – Praha, 1994. – 112 s.
342. I. Kamenetsky, *Hitler's Occupation of Ukraine, 1941-1944: A Case Study of Totalitarian Imperialism*. (Milwaukee: Marquette University Press, 1956). – 117 s.
343. B.S. Kordan and L.Y. Luciuk, *A Delicate and Difficult Question: Documents in the History of Ukrainians in Canada 1899 -1962*. (Kingston: The Limestone Press, 1986). – 216 s.
344. B. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine*. (London: Macmillan, 1985). – 216 s.
345. P.J. Potichnyj and Y. Shtendera (eds.), *The Political Thought of the Ukrainian Underground*. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986).
346. M. Proudfoot, *European Refugees, 1932-1952: A Study in Forced Population Movement*. (London: Faber and Faber, 1957). – 135 s.
347. J.S. Reshetar, *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1952). – 275 s.

348. G. Reitlinger, *The House Built on Sand: The Conflicts of German Policy in Russia, 1939-1945.* (New York: Viking Press, 1960; Reprint. Westport, Conn.: Greenwood. Press, 1975). – 176 s.
349. Raušer A. *Připojení Podkarpatské Rusi k Československ republice // Podkarpatská Rus.* – Bratislava. 1936. – S. 60-62.
350. Rosocha Stepan. *The First Diet of Carpatho-Ukraine // The Trident.* – Vol. III. – n. 9-10. – New York, 1939. – P 21-32.
351. Shandor Vincent. *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History.* – Cambridge: Distributed by Harvard University, Press for the Ukrainian Research institute, 1997. – P.285-321.
352. Sofronie Georges. *L'aspect international du probleme de L'ukraine (Extrait de la Revue "Affaires Danubiennes". No. 3, mars 1939).* – Bucarest: Institut des Recherches Sociales de Roumanie; Centre de hautes studies internationales, 1939. – 163 s.
353. Švorc P. *Zakliata Krajna (Podkarpatská Rus 1918-1946).* – Prešov: Universum, 1996. – P. 87-102.
354. Schmidt Axel. *Ukraine Land der Zukunft.* – Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939. – 230 s.
355. Skotzko Eugene. *Mecca to Carpatho-Ukraine // The Trident.* – Vol.III. – n.3. – P.6-22.
356. Tolstoy N. *Victims of Yalta.* – Toronto: Hodder and Stoughton, 1997. – 112 s.
357. Tys-Krokhmaluk Y. *UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of the Ukrainian Resistance in World War II.* – New York: Vantage Press, 1972. – 313 s.
358. Tsoulokidse M. *Die Ukraine.* – Leipzig, 1939. – 240 s.
359. Tharnay Tarnai L. *Katonai munkaszázadok.* – Budapest, 1940. – 112 s.
360. Tilkovszky L. *Revizió és nemzetiségi politika Magyarországon. 1938-1941.* – Budapest, 1967. – 316 s.
361. Wojciechowski M. *Stosunki polsko-niemieckie. 1933-1938.* – Poznan, 1965. – 412 s.
362. Winch Michael. *Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident.* – London: R. Hale, Ltd., 1939. – 253 s.
363. Zleepko D. *Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze: Oktober 1938 bis marz 1939.* – Ungarisches Institut München: Studia Hungarica. – Vol.XV . – Munich, 1980. – 153 s.

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

ПОЛКОВНИКА БУКОВСЬКОГО І.В.

1. *Зміст та організація гуманітарної підготовки в Збройних силах України // Виховна робота в Збройних силах України. Навч. посібник. Львів: Військовий інститут, 1998. – С.236-246.*

2. Звитяжна боротьба воїнів Карпатської Січі за волю рідного краю. В книзі: Україна в історичному контексті підсумків та уроків другої світової війни // Матеріал воєнно-історичної наукової конференції командно-виховного та професорсько-викладацького складу 25 квітня 2000 року. – Львів: Військовий ін-т, 2000. – С.23-26.
3. Карпатська Україна у боротьбі за свою незалежність// Військово-науковий вісник. Львів: Військовий ін-т, 2001. –№3. – С.13-22.
4. Солідарність галицьких патріотів з Карпатською Україною в боротьбі проти поневолювачів // Військово-науковий вісник. – Львів: Військовий ін-т, 2000. – №2. – С.8-12.
5. Історія українського війська (у співавторстві). – Львів: Військовий ін-т, 2001. – С.134.
6. Історична ретроспектива преси Закарпаття: Збірка наукових праць. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2001. – С.267-280.
7. Історичні уроки героїчного чину Карпатської Січі: В зб.: проблеми вітчизняної та зарубіжної історії // Карпатика. – Ужгород, 2001. – №12. –С. 44-53.
8. Карпатська Січ: історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. –Львів: Військовий ін-т, 2002. –№4.– С.17-24.
9. Славна сторінка в історії Українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939 рр.). – Ужгород–Львів, 2002. – С.60. (У співавторстві з проф. Вегешем М.М.)
10. Діалектика формування особистості офіцера у вищому військовому навчальному закладі: У кн.: формування особистості в ході навчально-виховного процесу (матеріали науково-методичного семінару). – Львів: Військовий ін-т, 2002. – С.2-14.
11. Вивчаючи минуле, – бачити перспективу. Збройні сили незалежної України: політичні, соціально-економічні та військові проблеми розвитку. Матеріали міжвузівської військово-наукової конференції до 10-ї річниці Збройних сил України. – Львів: НУ „Львівська політехніка”. Військовий ін-т, 2002. –С.5-7.
12. Значення бойового подвигу Карпатської Січі. –Там же. – С.27-37.
13. Міжнародне значення утворення Карпато-Української держави напередодні Другої світової війни. В кн.: Міжнародні зв'язки України в умовах незалежності. Матеріали науково-практичної конференції 25 квітня 2002 року. – НУ „Львівська політехніка”. –С.8-14.